

Swindregt Were

Heerjansdam

Hendrik-Ido-Ambacht

Zwijndrecht

UITGAVE VAN:
HISTORISCH GENOOTSCHAP HENDRIK-IDO-AMBACHT EN
HISTORISCHE VERENIGING ZWIJNDRECHT

Jaargang 34 nr. 1, juni 2020

Straat Wijk		Huisnummer		DATUM AANGIFTE		Vorige woonplaats of adres. 1)	Nieuwe woonplaats of adres. 1)
HOOFD VAN GEZIN OF SAMENWONING (naam, voornaam en voorletters).		in	uit				
1 Wegdorp, Broedwyn, A, B.			30.5.47				Belle U.S.C.
2 Lodder, Pieter		30.5.47	20 feb. 57	Schoolsteeg 7		Ambachtsest 47	
3							
4							
5							
6							
7							
8							
9 het waarschijnlijk onbewoonbaar							
10 verklaard worden							
11				afgebroken			
12							
13							

Inhoud

Van de redactie	4
Ambachters en de Arbeitseinsatz J. A. Vliegthart	5
Vier huizen aan de Schoolsteeg Riny Benschop	13
Archeologisch onderzoek Smidshoef Nicky Klaus	19
Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog Bas Los & Wim Tempelaar	25
De (voorlopig) laatste kraak van de KP-Johannes, die van het raadhuis van Zwijndrecht – 21 februari 1944 – Kees Popijus	31
Jeanne Berkelaar: koerierster Kees Popijus	40
Colofon	46

Links boven:

Woningkaart van Schoolsteeg 4, na een straatnaamwijziging in 1952 Kerkplein 4. De kaart laat zien dat Piet Lodder hier, met zijn gezin, van 30 mei 1947 tot 20 februari 1957 woonde.

Links onder:

Detail van een kaart vervaardigd door landmeter Jan Potter in 1584. De pijl geeft bij benadering aan waar Den Brommert (in waarschijnlijk 1777) werd gebouwd.

Voorpagina:

Posters van Nederlandse Arbeidsdienst, om in eerste instantie vrijwillige en later verplichte werkinzetdienst (Arbeitseinsatz) voor mannen en vrouwen in Nederland in de Tweede Wereldoorlog te bevorderen.

Van de redactie

Wij als redactie vinden het heel plezierig om u het voorjaarsnummer van Swindregt Were te presenteren. Eigenlijk is het een soort themanummer geworden. Hoewel dat gebeuren door de omstandigheden van het coronavirus mogelijk minder aandacht krijgt, herdenken wij op korte termijn dat in 1945 grote delen van ons land bevrijd werden. Ook onze regio.

Het aantal inwoners dat deze oorlogsjaren en die bevrijding nog bewust heeft meegemaakt, is uiteraard steeds geringer geworden. Om maar niet te spreken over allen die hun verzetsdaad gepleegd hebben, of anderszins wezenlijk van betekenis waren. Velen zijn niet meer in leven!

Daarom heeft de redactie het plan opgevat om dit nummer te vullen met artikelen die ouderen en jongeren confronteren met die vreselijke oorlogstijd. Opmerkelijk trouwens (en goed), dat onderzoeken en interviews duidelijk maken dat de jeugd in het algemeen geïnteresseerd is in de Tweede Wereldoorlog, die in feite toch 'de ballast' is van hun (over)grootouders!

Verscheidene scribenten hebben een diepgaande studie verricht alvorens tot publicatie over te gaan. Er komt in hun bijdragen het een en ander aan de orde waarvan gezegd moet worden dat het beslist geheel onbekend was. Dat geldt zowel voor Zwijndrecht als Hendrik-Ido-Ambacht. Het stimuleert, naar wij hopen, ook nog eens de losse verkoop van ons blad. En wie eenmaal zo met ons fraai geïllustreerde periodiek kennis heeft gemaakt, overweegt buiten alle twijfel een eigen abonnement. Diverse auteurs confronteren ons met de feiten: hoe ging het allemaal in werkelijkheid? De namen van verzetshelden, personen die in Duitsland te werk gesteld zijn, het dagelijks leven, de zorg om aan voedsel te komen, slachtoffers enzovoorts, dit komt hier allemaal aan de orde. Kijk maar eens naar de inhoudsopgave.

Niet alles gaat over de oorlog. Maar we twijfelen er in het geheel niet aan: de opgravingen bij de Smidshoef en de geschiedenis van de nabij gelegen bewoning (vier woningen) aan wat eens de Schoolsteeg was en nu het Ambachtse Kerkplein is, leest u ook graag. Het is trouwens het debuut van onze redacteur Riny Benschop, waarvoor dank en complimenten.

Vaak uniek fotomateriaal en de prima lay-out (we krijgen daar opmerkingen over) maken de uitgave van weer een nieuwe Swindregt Were toch tot een beetje vreugdevol gebeuren in deze nare tijd.

*Namens de redactie,
René van den Berg*

Ambachters en de Arbeitseinsatz

J. A. Vliegthart

Dit jaar herdenken wij dat 75 jaar geleden Nederland bevrijd is van de Duitse overheersing. Vijf jaar onderdrukking, vijf jaar angst, vijf jaar onzekerheid over de dag van morgen. En dan is er ineens weer die vrijheid. Leven en werken zoals het hoort, zonder over je schouder te kijken of je niet in de gaten gehouden wordt. En elk jaar op 4 mei de doden herdenken, miljoenen doden. Aantallen die moeilijk te bevatten zijn. Lijsten met namen worden geproduceerd, monumenten zijn opgericht. Maar wie waren zij nu echt? Kunnen namen ook een gezicht krijgen? Vragen waar wel een antwoord op te vinden is, zolang er mensen zijn die het kunnen navertellen. Die verhalen zijn altijd gekleurd. De officiële documenten die van hen zijn opgemaakt, vertellen een eigen verhaal. Hier staat het verhaal al zwart op wit. Ook van de bijna 70 slachtoffers die met Hendrik-Ido-Ambacht te maken hebben. Ze zijn er geboren, overleden, of woonden aan het begin van de oorlog in het Waaldorp. Een aantal is ingezet in de Duitse oorlogsindustrie als dwangarbeider. Vijftien Ambachters hebben hun leven in een van de werkkampen verloren.

Arbeitseinsatz, arbeidsinzet, dwangarbeid, tewerkstelling, werkverruiming. Hoe je het ook noemt, in de praktijk staat het voor hetzelfde fenomeen.

Bevel.

meen. Werken voor de vijand, en dat zeker niet uit vrije wil.

Al voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog worden Nederlanders in Duitsland tewerkgesteld. De Nederlandse regering is van mening dat werklozen wel iets tegenover hun werkloosheidsuitkering moeten stellen. In Nederland is men al snel voorzien van arbeidsplaatsen, het is niet voor niets crisistijd. In Duitsland is er voldoende plek voor buitenlandse arbeiders. De Duitse industrie, met name de oorlogsindustrie, kan wel wat mensen gebruiken.

De vooroorlogse lichten

Toch worden de Nederlanders, aanvankelijk, voornamelijk ingezet in de landbouw en veeteelt. Daar komen ze het best tot hun recht. Rond 1938 zijn in de grensstreek al ruim 1800 mannen in Duitse dienst. Dit alles onder het mom van 'wie niet werkt, zal ook niet eten' een gezegde dat we later ook nog tegen zullen komen.

Niet lang daarna worden ook bouwers en ijzerwerkers gevraagd, en geleverd. Nederland staat in Europa achter Polen en Italië op de derde plaats als het gaat om levering van arbeidskrachten aan het 'Duizendjarig Rijk'. Werken in Duitsland wordt door het departement van Sociale Zaken gezien als 'passend werk'.

Het leven in Duitsland valt niet mee. De levensomstandigheden zijn verre van acceptabel. Slechte huisvesting, vaak zonder verwarming, bedden die die naam niet eens waard zijn, eten waar een varken nog van in opstand komt. Daarbij zijn de werkdagen lang, heel lang. Twaalf tot veertien uur is geen uitzondering. Het lijkt in geen enkel opzicht op de situatie thuis. Iets minder comfortabel is ingecalculleerd, maar dit slaat alles. Dus, zoals een goed Hollander betaamt, steekt hij dat niet onder stoelen of banken. Daar worden de Duitsers dan weer niet

blij van. Al snel sturen ze weer 3000 man terug naar huis. Ze zijn te zwak om ingezet te worden, is de reden van 'ontslag'.

Arbeidsinzet na de Duitse inval

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog wordt door onder andere rijkscommissaris Seyss-Inquart de verplichting tot arbeid in Duitsland ingesteld. Het 'vrijwillige' karakter is er af. Het is ook niet vreemd dat de Duitsers arbeiders nodig hebben. Wie miljoenen mannen onttrekt aan het arbeidsproces om als soldaat door het leven te moeten gaan, mist in alle andere takken van sport mankracht. De Nederlandse Arbeidsdienst (NAD) speelt een belangrijke rol bij het aanwijzen van personeel. De Gewestelijke Arbeidsbureaus krijgen de opdracht werkzoekenden aan te leveren om in de Duitse oorlogsindustrie te worden ingezet. Alle door de Duitsers bezette gebieden moeten mankracht leveren. In 1943 beslaat het contingent dwangarbeiders meer dan de helft van het totale aantal arbeiders in Duitsland. En nog is het niet genoeg. Want niet iedereen is enthousiast genoeg om van huis en haard gescheiden te worden. Razzia's moeten de tekorten op een snellere manier opheffen. Inmiddels telt men in het Duizendjarig Rijk al 1600 kampen; daar vallen niet alleen de werkkampen onder, maar ook alle andere soorten kampen die door de Nazi's zijn gebouwd. Ook leegstaande gebouwen, zoals theaters, sporthallen, hotels, landhuizen, boerderijen, etc., worden volgestampt met dwangarbeiders. De Gestapo en de SS worden ingeschakeld bij de levering van kampcommandanten.

Razzia in Rotterdam.

Ook in Hendrik-Ido-Ambacht wordt het Arbeitseinsatz-bevel uitgevoerd. Tientallen jonge mannen tussen de 18 en 35 jaar, later verruimd tot 17 en 40 jaar, worden 'vriendelijk' verzocht zich te melden om naar Duitsland te worden verhuisd, zeg maar getransporteerd. Aanmelden bij het Gewestelijk Arbeidsbureau in Dordrecht, een keuring ondergaan, opstappen op station Dordrecht, dan naar Amersfoort, Den Bosch of Westerbork en van daaruit richting Duitsland. Van Kiel tot Augsburg worden ze in al lang bestaande werkkampen, de Arbeitslagers, gehuisvest. Grootste klant bij het aanvragen van dwangarbeiders is de 'Hermann Göring Werke'. Die heeft in heel Duitsland vestigingen. De staalindustrie draait op volle toeren. Massaproductie van wapens en oorlogsmaterieel voert de boventoon. Kiel heeft als marinehaven een cruciale functie als het gaat om scheepsbouw voor de Kriegsmarine. Berlijn, Bochum en Augsburg zijn plaatsen waar de Reichsbahn, de Duitse spoorwegen, de onderdelen vandaan haalt om treinstellen en locomotieven te assembleren. Het Ruhrgebied op zich is één grote fabriek geworden.

Juist door de vestigingen van de 'Hermann Göring Werke' zijn dorpen uitgegroeid tot steden. Salzgitter is daar een goed voorbeeld van. Zeventig kampen worden daar uit de grond gestampt en rond het dorp gesitueerd. Tijdens de oorlog woonden er tweemaal zoveel dwangarbeiders als inwoners. En dit is geen uitzondering.

De meeste werkkampen zijn dependances van een concentratiekamp. Deze subkampen hebben hetzelfde regime als het 'Konzentrationslager', kortweg KZ. Zo vallen de kampen in Salzgitter onder

Fabriekshal Hermann Göring Werke.

Een Lager in Kiel.

het KZ Drütte. Ook Auschwitz en Buchenwald hebben een aantal werkkampen in de buurt van de hoofdvestiging.

Bij de behandeling door de Duitse bewakers ten aanzien van dwangarbeiders moet nog wel een onderscheid gemaakt worden in de afkomst van het werkvolk. West-Europeanen moeten gelijkgesteld worden met Duitse arbeiders. Oost-Europeanen, zoals Russen en Polen, zijn vogelvrij verklaard. Ook zij behoren tot de 'Untermenschen', dus staan ze op de sociale ladder nog lager dan dieren. Als zij bij wijze van spreken maar enigszins op een verkeerde manier uit hun ogen lijken te kijken, krijgen ze er al ongenadig van langs. Hun sterftecijfer in de kampen is een van de hoogste. Op de begraafplaatsen en erevelden in Duitsland zijn hun grafvelden, qua oppervlakte en bezetting, dan ook het grootst.

Als op 6 juni 1944 de geallieerden op de stranden van Normandië landen, is het begin van het einde voor de Duitse overheersing daar. In elf maanden tijd wordt Europa bevrijd. De Amerikaanse en Engelse legers bevrijden tussen de opmars door de kampen die ze tegenkomen. Ze weten ze niet wat ze zien. Uitgemergelde gevangenen en in veel gevallen een in de haast geheel of gedeeltelijk vernietigde administratie, om vooral maar niet te kunnen achterhalen hoeveel mensen er in het kamp aanwezig zijn geweest en wat er met hen gebeurd is.

In een aantal gevallen zijn de kampen leeg en verlaten. De Duitsers hebben de gevangenen verzameld om lopend naar noordelijk gelegen kampen af te voeren. Al snel worden deze 'dodenmarsen' ook in de krijgsgevangenkampen op touw gezet.

Na de oorlog worden de kampen langzaam aan volgestopt met 'foute' Duitsers. Ze moeten de achtergelaten puinhopen opruimen. Later, als de kampen leeg zijn, worden ze ingezet bij de afbraak. Wat overblijft zijn de verhalen van kampbewoners en een sterk afgeslankt archief, wat het zoeken naar oorlogsslachtoffers er niet makkelijker op maakt.

Laten we eens een aantal kampen nader bekijken waar Ambachters hun verplichte arbeid hebben verricht.

Kiel

In Kiel vinden we onder andere de Ambachtse inwoners Henk van der Vorm, Bas Wilschut en Jan Zijderveld terug in de 'Flintkamp', een vestiging die onder kamp 'Hochbrücke' valt. Het is een van de ongeveer 100 kampen, die in Kiel zijn gebouwd. De kampleiding is echter bijna menselijk te noemen. De arbeiders mogen vrij rondlopen en krijgen zelfs toestemming om de stad in te gaan. Niet teveel, maar toch. Ze kunnen dingen kopen, tenminste als ze geld hebben, maar wel weer op tijd terug zijn in het kamp. Bezoek is toegestaan. Tot zover het 'positieve' gedeelte. Slapen in de barakken is niet meer dan hutje-mutje in een slaapzaal liggen. Naarmate de oorlog vordert, komen steeds meer dwangarbeiders in dezelfde zaal de nacht doorbrengen. Hygiëne is uitermate slecht. Gelukkig zijn de toiletten in een apart gebouw geplaatst. Maar te weinig voor teveel mensen. Dat vraagt om ziektes. Dysenterie is het meest voorkomend. Het weekmenu bestaat uit brood, een blokje dat op boter lijkt en wat worst. Daarbij dagelijks soep, variërend van nudel-, kool-, koolraap-, brood- tot aardappelsoep. Daar smaakt het in elk geval naar.

Bij bombardementen is het toegestaan te schuilen in een schuilkelder in de buurt van het kamp. Tenminste als er plek is.

Vergelijken we hun positie met die van de Russen en Polen, dan valt op dat deze in een met prikkeldraad omgeven kamp werden geplaatst, waar zij geen stap buiten de poort mogen en kunnen zetten. Hun weekmenu ziet er nog slechter uit.

Voor iedereen geldt echter dat er gewerkt moet worden, en hard. Fysiek en mentaal knap je er niet van op, dat is een ding dat zeker is.

Een marinehaven als Kiel is gedoemd om door de geallieerden gebombardeerd te worden. En dat gebeurt. Voor de Kielenaren wordt het tegen het einde van de oorlog bijna dagelijkse kost. Het kamp Flintkamp is wonder boven wonder steeds ontkomen aan de bommenregens. Je zit gewoon elke keer weer voor niks in de schuilkelder.

In april 1945 besluiten Henk, Bas en Jan om maar niet de schuilkelder in te gaan als het alarm weer afgaat. Een vierde Ambachter, Siem de Waard, gaat wel. Hij mag na twee uur bommenregen de anderen aan hun kleding identificeren.

De drie jongens worden begraven op het Nederlands ereveld op begraafplaats Eichhof in Kiel. Siem de Waard keert na de bevrijding terug naar Hendrik-Ido-Ambacht. Het jaar daarop verklaart hij tegenover wachtmeester Pauw van de Koninklijke Marechaussee hoe Bas, Henk en Jan aan hun einde zijn gekomen. Wachtmeester Pauw beoordeelt dat het verhaal klopt, ook al omdat Arie Plomp, een medegevangene uit Zwijndrecht, het verhaal bevestigt. Pauw verklaart de drie jongens officieel overleden.

Bremen

Bremen heeft in de jaren '40 tussen de 150 en 200 zogenoemde 'Gemeinschaftslagers'. Alle grote gebouwen die leeg staan, worden omgebouwd tot Lager. Daarnaast zijn er de barakkenlagers, al dan niet met prikkeldraad omheind. Het is niet moeilijk te raden wie er achter het prikkeldraad gevangen worden gehouden.

De inwoners van Bremen krijgen de opdracht vooral geen contact te hebben met de dwangarbeiders. Zelfs antwoord geven op een vraag levert straffen op, voor de Bremanaar dan wel te verstaan.

Stadtplan Bremen met een aantal werkkampen (rode cijfers).

Het werkkamp aan de Wiehenstrasse is de Ambachter Adriaan Goudswaard noodlottig geworden. Hij overlijdt daar aan een bacteriële buikinfectie die sterke vermagering tot gevolg heeft.

Hoe het zover komt, is niet verwonderlijk. Hij wordt tewerkgesteld bij het 'Weser Flugzeugbau Werk', waar hij als slotenmaker in de smederij zijn werkzaamheden verricht. In dezelfde fabriek wordt ook de Focke Wulf gebouwd. Een van de aan de Vrouwgeleweg neergestorte Engelse vliegtuigen is neergehaald door de piloot van een Focke Wulf. Maar dit terzijde.

In het kamp Wiehenstrasse zitten 1900 man van allerlei pluimage vast. Slecht eten, geen verwarming, ratten- en wantsenplagen, erbarmelijk sanitair zijn de leefomstandigheden, waar je mee moet leren omgaan. Maar ondanks dat, wel 100% inzet op het werk graag. Het is velen in Bremen noodlottig geworden. Ook Adriaan Goudswaard.

Bochum

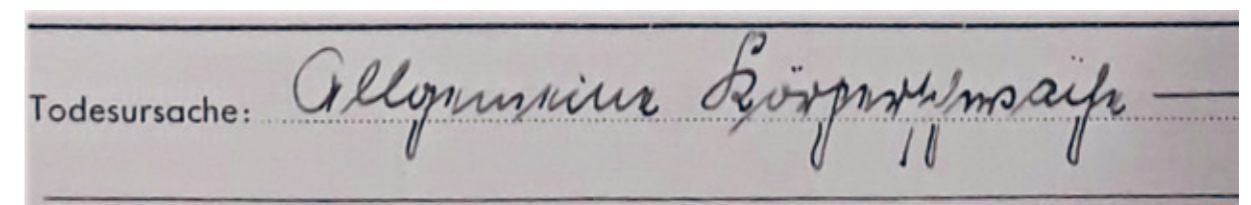
Bochum is weer een heel ander verhaal. De firma Krupp en de Gebrüder Eickhoff hebben daar hun eigen Lagers. Veel kampen liggen in de onmiddellijke nabijheid van de fabrieken waar dwangarbeiders

De Reichseierkarte.

ders worden tewerkgesteld. Bij de firma Krupp worden onder andere veren voor treinstellen gefabriceerd. Na assemblage moeten de veren 'omgegooid' worden, een handigheidje dat door twee man wordt uitgevoerd. Ben je niet goed op elkaar ingespeeld, kan dat ledematen kosten. Ook hier is het hard werken en lange dagen maken. Eenmaal terug in het kamp aan de Baare Strasse, kan het 'diner' genuttigd worden. Het voorgeschotelde eten is nog redelijk in vergelijking met andere kampen. De arbeiders krijgen zelfs een 'Reichseierkarte', goed voor één ei per week. Een van de hier verblijvende Ambachters, Aart Vliegenthart, bij Krupp tewerkgesteld, heeft zijn kaart niet volledig gebruikt. Zoals de afbeelding hierboven laat zien, kan hij nog acht eieren op zijn kaart krijgen. De oorzaak van het niet volledig gebruiken van deze kaart, is een verhaal apart.

De dwangarbeiders kunnen namelijk verlof-pasjes aanvragen. Daarmee kun je een avond de stad in. Alleen of met een paar kamp- of dorps-genoten. Een mogelijkheid om te vluchten? Niet echt, qua kleding word je er altijd al snel uitgepikt.

Doodsoorzaak Overlijdensakte.

Wat wil het geval? De vader van Aart Vliegenthart is sleepbootschipper bij sloperij 'Holland' aan de Veersedijk. Hij vaart regelmatig met bakken schroot achter zijn sleepboot naar Duitsland. Aart bezoekt hem als hij in Bochum is, samen met andere Waaldorpers. Nieuwtjes worden uitgewisseld, groeten overgebracht en de zin om te blijven wordt steeds minder, zo die er ooit geweest is. Als op een dag de sleepboot in een van de havens van Duisburg aanmeert, zorgen drie jongens, waaronder Aart, dat ze een verlofpasje hebben. Ze mogen niet de stad uit, maar aangezien Aart een lange jas en een chauffeurspet met embleem draagt, lijkt hij in het donker op een Duitse officier. De verlichting is niet al te best, dus een scherp beeld krijgen de controleurs op het station van Bochum niet. Met wat Duits 'geblaf' presteren ze het om in de trein naar Duisburg plaats te nemen. In Duisburg is het weer even 'blaffen' en niets wordt hen in de weg gelegd om naar de haven te gaan waar de sleper ligt. Ze klimmen aan boord en in een mum van tijd vertrekt men richting Nederland. Het enige wat nu nog fout kan gaan is de grenscontrole. De jongens kruipen in loze ruimtes in het voorstevan van de bakken. Na een vluchtige controle door de Duitse douane, krijgt de schipper toestemming zijn reis voort te zetten en vaart men ongestoord naar Hendrik-Ido-Ambacht. Daar duiken de jongens onder. Na de bevrijding begint voor hen een nieuw leven.

Bij de Gebrüder Eickhof is de Ambachter Aart de Lijster ondergebracht in een van de 'eigen' Lagers aan de Wasserstrasse. Ook bij het Lager aan de Wasserstrasse zijn de leefomstandigheden gelijk aan die in andere Duitse kampen. Hygiëne staat niet in het woordenboek, het eten is abominabel en 'Allgemeiner Körperschwäche' staat in de meeste overlijdenspapieren als doodsoorzaak vermeld.

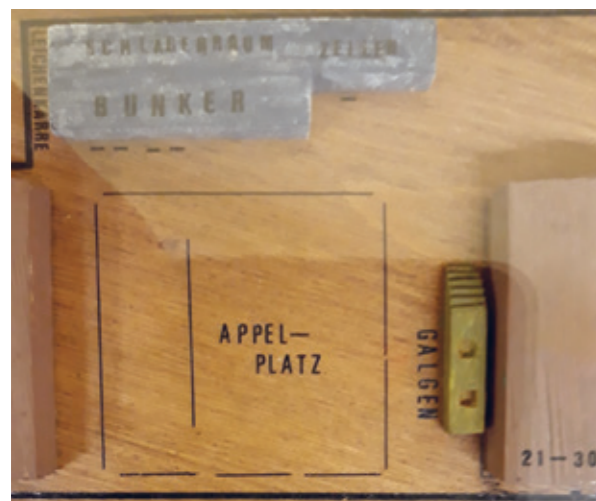
Gek genoeg is er in de Duitse archieven niets te vinden over de dwangarbeiders die de Arbeits-

einsatz hebben overleefd. Met 'Deutsche Gründlichkeit' zijn de administraties van de kampen vernietigd. Of er is een openbaarheidstermijn aan gekoppeld die nog lang niet verstreken is. Over Aart de Lijster (en ook over Aart Vliegthart) staat in welk stuk dan ook, niets vermeld. Wat wel bekend is, is dat Aart de Lijster zijn verblijf daar heeft overleefd, maar dermate verzwakt naar huis is gekomen, dat hij niet meer bestand blijkt tegen de in Ambacht uitgebroken dysenterie. Binnen de kortste keren is hij besmet. Twee weken 'vrijheid' kosten hem in het ziekenhuis in Dordrecht het leven. Aart Vliegthart trouwt in 1950 in Hendrik-Ido-Ambacht en overlijdt in 1997.

Het zijn twee Ambachters die hun verblijf in Duitsland hebben overleefd. Voor de een begint een nieuw leven, voor de ander zijn de gevolgen van zijn verblijf in Duitsland fataal.

Lahde

In Lahde, in de buurt van Petershagen, heeft men een zogenoemd 'Arbeiterziehungslager' (AEL) gebouwd. Het is een soort opvoedingskamp waar naast werken een dusdanig zwaar Gestapo-regime wordt toegepast, dat je vanzelf wel in het gareel blijft lopen. Adrianus Maaskant, zoon van de bakker uit de Dorpstraat, is hier terecht gekomen na een mislukte ontsnappingspoging uit zijn vorige werkomgeving, een bakkerij in Neuss. Hij was in Neuss de bombardementen zat en doet een poging om naar huis te komen. Onderweg wordt hij opgepakt en rijp bevonden om heropgevoed te worden. In het AEL Lahde.

Maquette AEL Lahde.

In het kamp zijn vier houten woonbarakken waar ongeveer 200 man per barak in gehuisvest kunnen worden. Een simpele rekensom geeft een totaal-capaciteit van maximaal 800 man aan. Meestal zijn er 900 tot 1000 man opgesloten.

Er is een aparte sanitaire ruimte, die die naam eigenlijk niet mag dragen. Ook de voedselbarak onderscheidt zich niet in positieve zin. Op de appel-plaats staan ook twee galgen. Die worden regelmatig gebruikt. De bunker heeft een aantal isoleercellen, die ook in gebruik zijn als 'dodencel'. Links naast de bunker staat de 'Leichenkarre', een vertaling is overbodig.

Het wordt eentonig, maar de voedselkwaliteit is ook hier ronduit slecht, zeer slecht. Als strafmaatregel bij 'ongewenst gedrag' wordt in ieder geval het voedselrantsoen geminimaliseerd of tot nul teruggebracht. Blijkt je arbeidsethos weer op peil, dan komt het voedsel ook weer op tafel.

Adrie Maaskant is ook niet bestand tegen de leefomstandigheden. Buikloop is het gevolg. Hij blijkt daarin niet de enige. Alleen heeft hij het met zijn leven moeten bekopen.

Saillant detail: Adrie wordt begraven op het Ostarbeiterfriedhof in Bierde, een naburig dorp. Deze begraafplaats is speciaal aangelegd, omdat het lokale kerkhof te weinig ruimte meer heeft om alle doden uit het Lager te kunnen begraven. De nieuwe begraafplaats is in eerste instantie bedoeld voor de Oost-Europeanen die in de diverse Lagers overlijden. Aangezien er steeds meer West-Europeanen overlijden, worden die ook op het Ostarbeiter Friedhof begraven. Bijna driehonderd dwangarbeiders liggen op deze plek begraven. In enkele graven of in massagraven. Uit diverse documenten blijkt dat het graf van Adrie Maaskant op de eerste rij te vinden is en het nummer 108 OF 109 heeft. Men is daar niet zeker van. Grafstenen staan er niet op de begraafplaats. Alleen een monument.

Lüttringhausen

Het Zuchthaus Lüttringhausen is tussen 1902 en 1906 gebouwd. Oorspronkelijk als gevangenis bedoeld, wordt het in oorlogstijd een tuchthuis, waar ongeveer 1000 gevangenen worden opgesloten. Zij zitten hun straf uit wegens daden tegen het Nationaal-Socialisme. Onder de 30 Nederlanders

bevindt zich ook een geboren Ambachter, Pieter Goudswaard. Hij heeft levenslang gekregen wegens medewerking aan de illegale pers, met name aan 'Vrij Nederland'. Zijn dwangarbeid in Lüttringhausen bestaat uit het naaien van papieren damestassen. Dat gebeurt in het tuchthuis zelf. Hij is bestempeld als te gevaarlijk om naar buiten gestuurd te worden. Maar buiten moet onder andere handmatig de Autobahn Leverkusen-Wuppertal worden aangelegd. Dat kost veel dwangarbeiders het leven. Wie in Lüttringhausen terecht komt, krijgt een plaats in een hel op aarde. Het tuchthuis ligt op een hoogte van ruim zeshonderd meter, waardoor de

Zuchthaus Lüttringhausen.

temperatuur in de nacht nog wel eens tot min tien graden Celsius kan dalen. Slapen wordt dan toch een probleem. De bewakers hebben geen mededogen. Zij zorgen er wel voor dat 's morgens om vijf uur iedereen weer 'fris en fruitig' zijn vriescel uit komt om weer aan het werk te gaan. De verzorging is minderwaardig, er zijn harde arbeidsomstandigheden, slechte medische verzorging, niet verwarmde cellen en wrede disciplinaire straffen. Bezoek is niet welkom. Dagelijkse verhoren eindigen steevast in martelsessies.

Acteer je niet naar behoren, dan wordt een sessie met de gummiknuppel ingepland. Dan valt de straf nog wel mee, bij 'ernstiger' vergrijpen volgt overplaatsing. Mogelijkheden zijn er genoeg: Auschwitz, Buchenwald, Dachau en Flossenbürg.

Het eten bestaat uit een snee brood van inferieure kwaliteit en een bak soep waar knolraap, kool en wortel in verwerkt schijnt te zijn. In het weekend is het menu uitgebreid met een lepeltje jam, een blokje kaas en een blokje boter. Bij ziekte wordt direct het voedselrantsoen teruggebracht. Ook hier geldt: 'Wie niet werkt,.....?'

Door een bedrijfsongevalletje heeft Pieter Goudswaard een aantal weken niet kunnen werken. Zijn vinger was 'bewerkt' door de naaimachine en dat leverde problemen op. Nu was zijn gezondheid ook niet je van het, dus door de vermindering van zijn voedselrantsoen ging hij alleen maar sneller achteruit qua gezondheid. 51 kilo wegen als je bijna 1.90 m lang bent, is niet veel, zeg maar gerust veel te weinig. Hij loopt tot overmaat van ramp ook nog een longtuberculose op. De behandelend arts geeft in zijn diagnose aan dat Pieter niet lang meer zal leven. De familie, met name zijn moeder en zijn verloofde mogen, als ze tenminste een reisdocument kunnen bemachtigen, bij uitzondering een bezoek brengen aan Pieter. Nog voor ze een document in hun bezit hebben, overlijdt Pieter in de ziekenafdeling van het Zuchthaus. In een brief aan de familie, 'Ik heb de treurige plicht.....' worden door de directeur condoleances aangeboden. Mocht men meer willen weten, dan dient men contact op te nemen met gevangeniskepelaan dr. Krönig, die de laatste momenten bij Pieter is geweest. Hij zal begraven worden op de Evangelische begraafplaats in Remscheid. Pieter is later overgebracht naar Ridderkerk en daar herbegraven.

Het Zuchthaus Lüttringhausen bestaat nog steeds als Justizvollzugsanstalt Remscheid. Een mond vol voor een strafgevangenis. Het archief van het Zuchthaus is daarom ook bewaard gebleven. Van de gevangenen is een persoonlijk dossier aangelegd. Het dossier van bijvoorbeeld Pieter Goudswaard beslaat 250 pagina's. Het is alleen jammer, dat de correspondentie tussen Pieter en het thuisfront niet volledig is. Bij het archiveren zijn de brieven nog wel eens bij de verkeerde gevangene ondergebracht. Dat heeft de broer van Pieter ook ondervonden toen hij het dossier opgevraagd heeft. Brieven zijn verdwenen en brieven van andere gevangenen zijn toegevoegd. Het is niet meer recht getrokken. De speld en de hooiberg worden als reden opgegeven.

Tot slot

Zomaar een aantal verhalen over een paar Ambachters, die wegens de Arbeitseinsatz een tijd in Duitse werkkampen hebben doorgebracht. Met alle ontberingen die daar bij hoorden. De een overleeft, de ander niet.

Ereveld Friedhof Stoffeln, Düsseldorf.

De trieste conclusie die na de oorlog getrokken kan worden, is dat vijftien Ambachters als gevolg van deze Arbeitseinsatz in Duitsland zijn overleden. In eerste instantie worden zij begraven op begraafplaatsen in de directe nabijheid van de kampen. Er zijn kampen die een eigen begraafplaats hebben, al dan niet op het kampterrein. Hebben ze dat niet, dan wordt begraven op de lokale begraafplaats. Zijn er teveel doden te betreuren, dan worden speciale begraafplaatsen aangelegd. In massagraven worden de doden begraven, soms krijgen ze een eigen graf. Dan moet wel de naam van de overledene bekend zijn. In de jaren vijftig sticht de Oorlogs-

gravenstichting Erevelden. Daar worden Nederlanders herbegraven, die als oorlogsslachtoffer aangemerkt worden. Zij krijgen allemaal dezelfde grafsteen, waardoor het onderscheid met de rest van de begraafplaats duidelijk is. Het merendeel van de Ambachtse oorlogsslachtoffers ligt op een van deze Erevelden. Twee van hen zijn overgebracht naar Nederland en in hun woonplaats herbegraven, de een op de Waalhof in Ambacht, de ander op de Rusthof in Ridderkerk. Van twee jongens is het graf niet bekend, ook de administratie van een Friedhof kan niet altijd op orde zijn.

Bronnen

- Gudrun Pischke: *Europa arbeitet bei den Reichswerken*.
- B. A. Sijes: *De arbeidsinzet*.
- L. de Jong: *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.
- ITS Arolsen: *The Camp-System*.
- Lopatto e.a.: *Eine Spur van mir*.
- Waltraud Jachnow: *Und die Erinnerung tragen wir im Herzen*.
- Diverse Nederlandse en Duitse archieven.

Foto's zijn afkomstig van

- NIOD.
- Wikipedia.
- SPD-net.
- Collectie A. Vliegthart.
- Sterbeurkunde Salzgitter.
- Collectie J. A. Vliegthart/Stadtarchiv Petershagen.
- JVA-Remscheid.

Vier huizen aan de Schoolsteeg

Riny Benschop

Dit huis staat op een idyllisch plekje, maar waar? Stel dat ik dit plaatje kreeg toegestuurd als ansichtkaart met de tekst *Groeten uit Giethoorn*, dan had ik geen moment aan deze plaatsaanduiding getwijfeld. Eveneens zou ik zonder aarzelen instemmen met degene die van mening was dat het hier om een griendwerkershuisje in de Biesbosch ging. Een bijschrift daarentegen dat het houdt op een arbeiderswoning in Ambacht maakt mij op slag tot ongelovige. Ik vertrouw het niet. Ik herken de plek niet. Volgens mij klopt het niet.

Maar ja, Corrie Lodder zegt dat het waar is. Natuurlijk is het een huis in Ambacht. En zij kan het weten; ze heeft er gewoond.

Ik kom er al snel achter dat het beeld iets verborgen houdt en wel – om precies te zijn – drie andere huizen. Het afgebeelde huis maakt deel uit van een rijtje van vier. Valt er misschien nog meer te ontdekken? Wat is er bekend van de bouw- en

bewoningsgeschiedenis van deze huizen? Tot mijn verrassing leert een eerste verkenning dat het rijtje van vier al voorkomt op de oudste kadastrale kaart van 1827. Dat is een mooi startpunt voor een klein onderzoek.

Een rampzalig begin

Omstreeks 1800 woont aan de Dorpsstraat het gezin Labrijn. De vader, Pieter Labrijn,¹ is timmerman. Hij overlijdt in 1812 en wordt opgevolgd door zijn zoon Aart. Een andere zoon, Gijsbert, is aanvankelijk ook werkzaam in de zaak, maar specialiseert zich later tot wagenmaker. Op 11 juni 1825 – Gijsbert is dan dertig jaar – trouwt hij met Jannetje van 't Zelfde. Het pasgetrouwe stel is dan nog op zoek naar een geschikte woon- en bedrijfsruimte. Op 5 april 1826 is het eindelijk zover: met de hulp van (schoon)vader Leendert van 't Zelfde gaan ze over tot de aankoop van een vlasboerderij, bestaande uit een woonhuis, schuur, zwingelkeet, drooghut, arbeidershuis, erf en boomgaard. Het complex grenst ten oosten aan de Waal, ten westen aan de school, ten zuiden de vlasboerderij van Huig Leeuwenburg en ten noorden het land van Herman van Wingerden. Ze betrekken hun woning en Gijsbert start zijn wagenmakerij.²

Zicht op een arbeiderswoning, gezien vanaf de achterzijde van de pastorie, richting de Waal; circa 1940. (Beeldbank Historisch Genootschap).

Situatieschets van het gebied rond de Schoolsteeg, gebaseerd op de oudste kadastrale kaart van 1827. A – kerk. B – pastorie. C – boerderij van Leeuwenburg. D – school. E – wagenmakerij Labrijn. F – rijtje van vier huizen. (met dank aan Henk Schreuders).

Nog datzelfde jaar worden Gijsbert en Jannetje opgeschrikt door een uitslaande brand bij buurman Huig Leeuwenburg. Het is woensdagavond 23 augustus 1826, een uur of zeven. De brandweer kan niet verhinderen dat het vuur overslaat naar het pand van de familie Labrijn. Woonhuis en schuur gaan in vlammen op. Er vallen geen slachtoffers. Dat het niet om zomaar een brandje gaat, blijkt wel uit het feit dat een peloton pontonniers in ijtempo uit Dordrecht naar Ambacht marcheert om assistentie te verlenen. Het hele dorp is in rep en roer. Ook de school raakt beschadigd. De kerk en pastorie blijven gespaard dankzij een zuidenwind die de vuurzee richting Labrijn jaagt.³

De wagenmaker en zijn vrouw kunnen opnieuw beginnen. En dat gaat snel. De kadastrale kaart van 1827, opgesteld door landmeter K. E. Machen, laat de nieuwe situatie zien.⁴ Er staat een flink pand getekend dat het woonhuis en bedrijf moet voorstellen en even verderop springt een rijtje van vier kleine huizen in het oog dat het ene arbeidershuisje van voor de brand vervangt. Een zwingelkeet en een drooghut, die genoemd worden in de koopakte van 5 april, zijn nergens meer te bekennen. In de as gelegd en gesloopt? Labrijn heeft ze in elk geval niet nodig. Hij is tenslotte geen vlasboer. Hij gaat bij de herbouw uit van zijn eigen wensenlijstje. En daarop staan vier arbeiderswoningen.

De vraag is natuurlijk wat een wagenmaker met vier extra huizen moet. Hij kan ze bestemmen voor huisvesting van eigen personeel, maar dat is – zoals hierna zal blijken – geen praktisch. Duidelijk wordt dat hij met de bouw inspeelt op de behoefte aan woonruimte van vlas- en landarbeiders die werkzaam zijn bij boeren in de directe omgeving. De verhuur van deze huizen levert extra inkomsten op. Geld dat hij goed kan gebruiken na de geleden brandschade. En dus start hij naast zijn wagenmakerij een verhuurbedrijf.

1827-1874

Omstreeks 1840 huren Pieter Lodder en Maaike Alderliefste één van de vier huizen. Pieter is vlasarbeider. Ze zijn in 1833 getrouwd. In de periode tot 1845 worden acht kinderen geboren van wie er zes al snel overlijden. De zevende, een dochter, Pieter-tje, is zeven jaar als ze sterft. Alleen zoon Hendrik

bereikt de volwassen leeftijd. Het is een extreem voorbeeld van de hoge kindersterfte in die tijd.

Gijsbert Labrijn is in die tijd een weduwnaar met vier kinderen. Zijn vrouw is overleden in 1837. De wagenmakerij neemt hem in beslag. Er zijn karren en wagens in soorten en maten, maar het draait toch altijd weer om nauwgezet handwerk. Vooral het fabriceren van de wielen is een arbeidsintensieve klus. Een vakman heeft voor het maken van een complete boerenwagen gemiddeld 36 werkdagen nodig. Daarbij is dan de assistentie van knechten niet meegerekend en evenmin het smeedwerk dat aan een smid wordt uitbesteed.⁵

Een boerenkar van een type dat ook door wagenmaker Boudewijn van der Schee werd gemaakt. Links de stoep naar de Oostendam. Rechts op de achtergrond de woning en werkplaats van schilder Gijs van Kooten; circa 1900. (Beeldbank Historisch Genootschap).

De knechten die Labrijn in dienst neemt, krijgen van hem kost en inwoning. De meesten vertrekken weer na een jaar, maar iemand als Boudewijn van der Schee, afkomstig uit Poortugaal, werkt jarenlang mee in het bedrijf.

Nadat zijn kinderen het huis uit zijn gegaan – zoon Pieter vertrekt als laatste in 1858 – blijft Gijsbert achter met de inwonende knechten en een dienstbode.

Later gaat hij kleiner wonen, maar wel in zijn eigen huis. Op een dag in 1872 klopt namelijk de burgemeester, Cornelis van Aken, bij hem aan met

de vraag of hij een paar kamers kan huren. In het dorp is geen geschikte burgemeesterswoning voorhanden. Het huis van Labrijn staat op een mooie plek aan de Waal. Van Aken en zijn vrouw zouden hier graag hun intrek nemen. En zo gebeurt het.⁶

Het is 1874. De zomer loopt op zijn eind. De vier huizen worden nog altijd door Labrijn verhuurd. In het ene huis wonen Arie Kamerling en Cornelia de Jong met hun vier kinderen. Arie is vlasarbeider. Het andere biedt onderdak aan Bastiaan Goudsward, Johanna van Wingerden en hun zes kinderen. Bastiaan is bouwknacht. De huurders van het derde huis zijn Arie van der Linden en Pieter-nella Klootwijk. Zij hebben drie kinderen. Ook Arie is bouwknacht.

Het vierde huis staat leeg. Dat heeft de huisbaas voor zichzelf gereserveerd. Daar trekt Gijsbert Labrijn zich op het laatst van zijn leven in terug en daar overlijdt hij op 6 oktober 1874.

1875-1950

Boudewijn van der Schee, de voormalige knecht van Labrijn, schrijft op 17 maart 1875 in een brief aan zijn vader Laurens van der Schee: ‘Voorts vermeld ik u nog dat het huis met tuin enz. van G. Labrijn ons eigendom wordt, hoe en op wat wijze is te breedvoerig te schrijven, hiervan mondeling hopen wij?’⁷

Het was blijkbaar een ingewikkelde zaak. Zicht op de details ontbreekt, maar de bewaard gebleven koopakten maken veel duidelijk. Wagenmaker Labrijn heeft geen opvolger. De erfgenamen besluiten zijn bezittingen te verkopen. Het onroerend goed bieden zij in twee percelen van gelijke grootte aan. Perceel 1 de woon- en bedrijfsruimte van Labrijn met de helft van de grond; perceel 2 de vier woningen met de andere helft van de grond. Op 23 december 1874 koopt Dirk Prast, smid, het eerste perceel. Bastiaan Nugteren, eigenaar van boerderij Overkerk, koopt het andere perceel. De prijzen ontlopen elkaar niet veel, respectievelijk f 2125 om f 2025.⁸

Ruim een jaar later, op 5 mei 1876, verkoopt Dirk Prast zijn perceel aan Boudewijn van der Schee voor precies hetzelfde bedrag dat hij ervoor betaald heeft: 2125 gulden.⁹

Vanwaar dit een-tweetje tussen Prast en Van der Schee, want zo kun je het wel noemen,

Kijkje in de Schoolsteeg, met links de pastorie en op de achtergrond, half verborgen, de woning van Boudewijn van der Schee; circa 1910. (Beeldbank Historisch Genootschap).

gelet op de datering van bovengenoemde brief? De overwegingen blijven duister. Wat wel duidelijk is dat er tussen beide heren een band bestaat. Bij het huwelijk van Boudewijn van der Schee en Jannigje Riedijk op 26 januari 1871 treden zowel Dirk Prast als zijn zoon Tieleman Prast in de hoedanigheid van oom en neef van de bruid op als getuigen.

Bastiaan Nugteren is de nieuwe eigenaar van de vier huizen. Hij zal de aankoop als een nuttige investering beschouwd hebben. Hij kan zijn personeel onderdak aanbieden en daarnaast de panden als het zo uitkomt aan derden verhuren. Vlasarbeiders en bouwknachten zijn onder de huurders nog altijd sterk vertegenwoordigd, maar ook zien we in deze periode een melkslijter, ijzerwerker en nachtwaker verschijnen.

Op het eind van de negentiende eeuw woont het gezin van Zeger Provilijs en Aafje Stolk in een van de huizen.¹⁰ Ze nemen een opvallend besluit en verhuizen van het beschutte hoekje aan de Waal naar Amsterdam. Eerst gaat zoon Adrianus, 22 jaar, in 1894 er zijn geluk beproeven; blijkbaar zijn de ervaringen gunstig, want een jaar later volgt zijn broer Cornelis. En weer een jaar later maken de ouders met nog eens drie kinderen dezelfde sprong. De werkgelegenheid in de grote steden en de gunstige lonen daar maken het voor landarbeiders aanlokkelijk om te gaan werken in de industrie. Tot 1928 werden de huizen aangeduid met een voortdurend veranderend wijknummer. Met ingang van dit jaar wordt de combinatie straatnaam

Deze luchtfoto geeft een mooi overzicht van de bebouwing rondom de kerk. Ook het rijtje van vier huizen is duidelijk herkenbaar; circa 1950. (Beeldbank Historisch Genootschap).

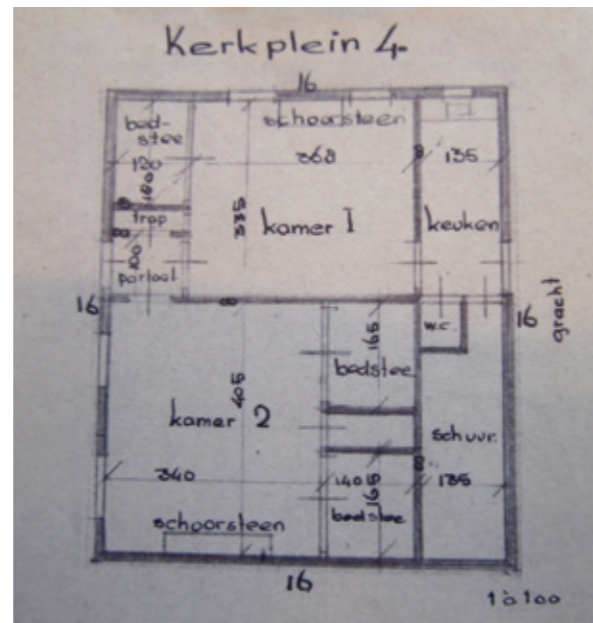
plus nummer ingevoerd. Ze staan vanaf nu geregistreerd als Schoolsteeg 4, 5, 6 en 7. Henk Nugteren is inmiddels boer op Overkerk. Op een keer moet hij woonruimte regelen voor Piet Bakker, een nieuwe aangenomen knecht. Het probleem is dat alle vier de huizen zijn verhuurd. Hij bedenkt een creatieve oplossing: er wordt een woonboot aangekocht die vanaf de rivier via de Oostendamse sluis wordt aangevoerd en een ligplaats krijgt in de gracht bij de school. Tot tevredenheid van Bakker die er jarenlang zal wonen.¹¹

'Rijp voor de sloop'

In 1952 besluit de gemeenteraad de naam Schoolsteeg te wijzigen in Kerkplein; aan de nummering verandert niets.¹² De huizen staan na ruim een eeuw een stuk minder strak in de rij. Het is duidelijk dat ze steeds meer moeite hebben overeind te blijven. Gemeentewerken laat in 1956 en 1957 inspecties uitvoeren. Hoekwoning nummer 4 is met een woonoppervlak van 47 vierkante meter de meest 'luxe' van de vier. Een erf, een grote tuin en een eigen wc – waarvan het riool uitmondt in de gracht – zorgen voor extra wooncomfort. De twee tussenwoningen moeten het met 30 vierkante meter stellen en het achterste hoekpand meet 43 vierkante meter. De bewoners van deze drie huizen hebben geen grond tot hun beschikking en moeten voor een toiletbezoek de deur uit, een kleine wandeling naar het

houten huisje even verderop dat een privaat voor gemeenschappelijk gebruik blijkt te zijn.

De huizen delen tal van gebreken. Ze zijn te klein en te vochtig. Het houtwerk is vermolmd. De staat waarin de balken verkeren, zorgt voor een gevaarlijke toestand. De muren vertonen scheuren en ogen wankel. Hier is geen redding meer aan. De conclusie in de inspectierapporten luidt dan ook

Plattegrond van de begane grond van een van de vier huizen en wel Kerkplein 4 (voorheen Schoolsteeg 4), waar de familie Lodder van 1947 tot 1957 woonde; 1956. (RAD, toegang 1036, inv.nr. 3788).

dat het technisch en economisch onverantwoord is ze weer in een redelijk goede staat te brengen. Ze worden onbewoonbaar verklaard.¹³

De eigenaar, Henk Nugteren, verkoopt zijn bouwvallig bezit en bijbehorende grond aan Bram Booi, die zich in 1950 in de wagenmakerij van Van der Schee heeft gevestigd en daar een carrosseriebedrijf is gestart. Booi kan de grond goed gebruiken om zijn bedrijf verder uit te breiden. Voorwaarde is wel dat de huizen gesloopt worden.

De huurders vertrekken. Tot hen behoort de familie Lodder: vader Piet Lodder die werkzaam is bij Henk Nugteren, moeder Antje Kanters en de kinderen Henk, Corrie en Dam.

Het gezin woonde van 1944 tot 1947 op nummer 7, het achterste hoekhuis, en verhuisde vervolgens naar nummer 4, het huis dat op de foto is te zien en dat herinnerd wordt als klein maar knus. Men ging altijd naar binnen via de keukendeur, langs het kolenhok, dat binnen stond. De drie kinderen sliepen op zolder. Beneden waren drie bedsteden, een keuken, een kamer en voorkamer (de 'nette' kamer, zoals destijds veel huizen er een hadden en

De familie Lodder omstreeks 1947, met van links naar rechts: Corrie, moeder Antje Kanters, Henk, Dam en vader Piet Lodder. (Particuliere collectie).

die op doordeweekse dagen verboden terrein was voor de kinderen).

Ze wonen er tien jaar. Dan trekken ze de deur achter zich dicht.¹⁴

In 2019, ruim 60 jaar later, kreeg Corrie Lodder een foto van het verdwenen huis van haar kinderjaren onder ogen. Over deze ontdekking schreef haar man, Joop Tessers, het volgende gedicht.

Het ouderlijk huis

Het ouderlijk huis
waar zij woonden als kind,
en waar broer en zus soms over spraken.
Als iemand daarvan
een oude foto vindt,
dan blijkt je dat toch wel te raken.

Een schoolkennis zocht iets
in het dorpsarchief
en zag toen dat huis aan het water.
Ze had het herkend
en dat schreef ze, per brief.
Toch apart, meer dan zestig jaar later.

Puur toeval dat zij
toen die Ansichtkaart vond,
bij bezoek aan 't Historisch Genootschap.
Broer en zus wisten niet
dat die foto bestond,
dus was het een prettige boodschap.

Daar tussen de Dorpsstraat
en 't riviertje de Waal,
dat nog vrolijk langs het dorp meandert,
verdwenen die huisjes
van toen allemaal
en is heel dat uitzicht veranderd.

Broer en zus wilden beiden
die foto wel zien.
Zij heeft hem tenslotte bemachtigd.
Voor hem maakte zij ook
nog een kopie, nadien,
't was allemaal niet te omslachtig.

Wie kijkt af en toe niet
graag terug naar die tijd,
naar een beeld uit een ver verleden?
Zo ook broer en zus
al zijn ze veel kwijt,
maar dit delen ze saam in het heden.

Joop Tessers

1. Voor de stamreeks Labrijn zie J.A. van der Giessen en L.M. van der Hoeven, *Steeën in 't Ambacht* (Den Haag, 2007) p. 184-186. Voor het woonhuis zie p. 213-214.
2. Regionaal Archief Dordrecht, toegang 20, inv.nr. 1491, akte 2819. Zie ook: *Steeën in 't Ambacht*, p. 183.
3. Verslag in de *Dordrechtsche Courant* van 26-8-1826. RAD, toegang 569, inv.nr. 32.
4. De kadastrale kaart en de bijbehorende Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel zijn te raadplegen via de beeldbank van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, <https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl>.
5. Informatie ontleend aan <https://www.zeeuwseankers.nl/verhaal/wagenmakerij>.
6. De nummers van de huizen veranderen voortdurend. Vanaf juli 1856 tot oktober 1890 staan ze geregistreerd onder nummer A53. De wagenmakerij had in deze periode nummer A54. Aan de hand van de nummers was het mogelijk in de bevolkingsregisters en in de registers van de Burgerlijke Stand gegevens te verzamelen over bewoners. Zie RAD, toegang 1027.
7. Geciteerd in Nieuwsbrief 27 van de Oudheidkamer Rhooen en Poortugaal: Arie Beukelman, *De Wagenmaker*. De huidige verblijfplaats van de brief is onbekend.
8. RAD, toegang 20, inv.nr. 2036, akte 355.
9. RAD, toegang 505, inv.nr. 102, akte 28-29.
10. RAD, toegang 1027, inv.nr. 28, folio 147.
11. Mondelinge mededeling d.d. 21-1-2020 door dhr. J. Nugteren.
12. RAD, toegang 1036, inv.nr. 16, 12-12-1952.
13. RAD, toegang 1036, inv.nr. 3788, Kerkplein 4, 5, 6 en 7.
14. RAD, toegang 1027, inv.nrs. 1011 en 1012 (hierin woningkaarten van afgebroken woningen). Beschrijving van het interieur in een schriftelijke toelichting van Joop Tessers d.d. 7-9-2019.

Archeologisch onderzoek Smidshoef

Nieky Klaus

Historie Den Brommert

Den Brommert is volgens de topgevelsteen gebouwd in 1777 en ligt aan de oude dorpskern van Hendrik-Ido-Ambacht, op steenworp afstand van zowel de in oorsprong (waarschijnlijk) 14e eeuwse Dorpskerk als de plek waar het laat 16e eeuwse Huis Boucquet en diens voorganger, ook Huis Boucquet genaamd, stond. Dat zou in 1572 verwoest zijn door Spaansgezinde troepen. We weten niet wanneer het gebouw voor het eerst 'Den Brommert' wordt genoemd. Het zou vernoemd zijn naar de wind die in de brandgang een brommend geluid zou maken. Hoewel het lijkt alsof Den Brommert bijna anderhalve eeuw in het dorps hart van Hendrik-Ido-Ambacht staat, is dat officieel gezien niet zo... Den Brommert is namelijk gebouwd in gemeente Sandelingen-Ambacht. Pas als die in 1855 met de gemeente Hendrik-Ido-Ambacht en de Oostendam opgaat in gemeente Hendrik-Ido-Ambacht, staat Den Brommert officieel in Hendrik-Ido-Ambacht. Zoals eerder gesteld is in de top een gevelsteen geplaatst met daarop het jaartal 1777. Of het pand in dat jaar gebouwd is, is niet zeker. Volgens sommigen is het gebouw ouder, anderen menen dat de steen van een ander gebouw komt.

De situatie in 2019, voor de sloop van de panden achter Den Brommert, geprojecteerd op een Applekaart.

Uitsnede van een kaart van Sandelingen Ambacht met daarop onroerend goed genoteerd. Nummer 74 is Den Brommert. De kaart is waarschijnlijk in 1827 gemaakt. beeldbank.cultureelerfgoed.nl

Uitsnede van kaart van Potter, 1584. De pijl geeft bij benadering aan waar Den Brommert (in waarschijnlijk 1777) gebouwd werd. Afbeelding: Erfgoedhuis Zuid-Holland/www.geschiedenisvanzuidholland.nl.

Reden onderzoek

Verder terug het verleden in nu. Gezien de locatie, vlakbij de locaties van Huis Bouquet, de Dorpskerk en misschien ook Wittensteen, bestaat het vermoeden dat de te onderzoeken locatie achter Den Brommert ook van archeologische waarde is. Reden van het archeologisch onderzoek is de nieuwbouw van een expositieruimte achter Den Brommert. Om daar plaats voor te maken, zijn enkele panden achter Den Brommert gesloopt. Het te onderzoeken terrein is in feite een bouwput. Bij het slopen van de

oude panden is ook een verdiepte kelder/opslagruimte verwijderd. Die is dus helaas niet onderzocht. Onbekend is ook waarmee de vrijgekomen ruimte gevuld is. Ook een (vermoede) kelder, liggend onder twee flinke betonplaten (stelconplaten), blijft buiten ons onderzoek. Het veldonderzoek vindt plaats tussen maandag 10 juni en vrijdag 14 juni 2019.

Het hogere gebouw is Den Brommert, de aanbouwen erachter maakten plaats voor een nieuwe expositieruimte en is het onderzoeksterrein. Foto van februari 2019.

Groen omkaderd het 'keldertje' dat helaas compleet verwijderd werd voor aanvang van het archeologisch onderzoek.

Veldonderzoek

Oorspronkelijk is het idee om het archeologisch onderzoek samen met RAAP uit te voeren,¹ maar door miscommunicatie gebeurt dat (in eerste instantie) niet. Wel houd ik RAAP op de hoogte van de vorderingen. Omdat geen gediplomeerd archeoloog ter plekke is, wordt het onderzoek een veldonderzoek. Dat betekent dat de bouwput niet dieper dan 1 decimeter mag worden onderzocht. De bouwput zelf ligt overigens enkele decimeters lager dan het huidige straatniveau van de aangrenzende straat, Smidshoef. Op de eerste dag van het onderzoek werk ik samen met de voorzitter van het Historisch Genootschap Alie Tas. We maken zo goed en zo

kwaad als het kan een verdeling van 8 vlakken. Tijdens dat werk zien we al veel scherven aan de oppervlakte liggen, tussen veel ondefinieerbare brokken en brokjes baksteen. Sommige scherven verzamelen we direct. We onderzoeken oppervlakkig de 4 vlakken aan de straatzijde, die ten opzichte van de 4 andere vlakken wat hoger liggen. Hier heb ik de volgende dag spijt van.

Het onderzoeksterrein is de eerste dag in vlakken verdeeld.

Sommige vondsten liggen direct aan de oppervlakte.

Bijzondere gift

Vooraf de eerste dag is er aanloop van nieuwsgierigen. Ook de buurman komt een kijkje nemen. Als hij ziet waar we mee bezig zijn, brengt hij een overvolle emmer vol scherven en andere materiaal. Die heeft hij gevonden bij het aanleggen van een afvoer in de steeg tussen Den Brommert en zijn woning, in 1980. Bijzonder is de grootte van de scherven. Ook lijkt een deel op het eerste zicht ouder te zijn dan de vondsten die wij doen. De afvoer is in 1980 op een grotere diepte aangelegd dan waar wij op werken. Zijn dieper in ons onderzoeksterrein ook oudere vondsten te vinden?

De buurman geeft een emmer vol vondsten uit de gang tussen het huis naast Den Brommert en Den Brommert.

Regendag

Het regent woensdag onophoudelijk, waardoor een groot deel van het onderzoeksterrein al vlug onder water komt te staan. De laagstliggende vlakken natuurlijk het eerst en daardoor is onderzoek van die vlakken vandaag vrijwel onmogelijk. Hadden we nou maar gisteren... Ik besteed de dag aan het grof wassen, categoriseren en beschrijven van een deel van de vondsten van de dag ervoor. Veel scherven aardewerk, veel pijpenstelen en wat pijpenkopjes, wat bot, wat (dun) glas en wat metaal. Ik stal de vondsten uit achter het grote raam van Den Brommert. Natuurlijk is ook hier een AWN-banner² goed zichtbaar.

Woensdag 12 juni is het door de hoge waterstand vrijwel onmogelijk om het lager gelegen deel, met daarin de (hier) linkse vlakken te onderzoeken.

Na het wassen van de vondsten worden ze te drogen gelegd in de 'etalage' van Den Brommert, zodat passerend publiek kan zien wat er achter Den Brommert uit de grond komt.

Donderdag

Het regent niet veel meer en het grondwaterpeil zakt langzaam. Vandaag verder wassen, categoriseren en beschrijven van de vondsten. Af en toe een blik op de waterstand en bij een van die controles komt een zandwagen aangereden. Wat ik vrees, wordt vlug waarheid: er wordt over enkele ogenblikken een flink pak zand op het onderzoeks-/bouwterrein gestort. Vlak voor dat gebeurt, onderzoek ik de 2 achterste, nog-niet-onderzochte vlakken, oppervlakkig. In de 2 andere putten staat helaas nog teveel water om iets te zien. Die verdwijnen dus vrijwel ononderzocht onder een pakket zand. Ook de vlakverdeling verwijderd. Daardoor heb ik de vlakken en hun diepte niet kunnen vastleggen.

Nadat de vondsten (grof) gewassen en gecategoriseerd zijn naar materiaal en vondstvlak, worden ze in dozen gestald in de voormalige winkel in Den Brommert. RAAP zal de vondsten later beoordelen en enkele stukken verder laten onderzoeken. Voor het zover is, kan passerend publiek de vondsten zien.

De funderingssleuven worden voor een deel in het opgebrachte zand gegraven en onderzocht door 2 archeologen van RAAP.

Afronding veldonderzoek + RAAP

Vrijdagmiddag verwerk ik het laatste deel van de vondsten en stal ze uit in 3 dozen in Den Brommert zodat ze voor het passerend publiek te zien zijn. Ook kan RAAP hier straks een collectie uit halen om verder te onderzoeken, als het graven van de sleuven van de fundering (voor een deel in het opgebracht zandpakket) archeologisch begeleid wordt. RAAP-archeologen Roos de Leeuwe en Annabel de Gast doen diverse vondsten en treffen in de noordoosthoek een kleilaag aan, waarvan niet direct duidelijk is of het om een natuurlijke verhoging gaat, of om een culturele. In het laatste geval zouden oudere voorwerpen in de klei kunnen liggen. Omdat de funderingen niet dieper komen, wordt niet dieper gezocht. (Overigens wordt in het RAAP-rapport geconcludeerd dat het hier toch om een natuurlijk afzetting gaat.) De archeologen nemen enkele vondsten mee om ze verder te onderzoeken. Daarna gaan de vondsten het Provinciaal Depot in, zodat ze eventueel verder onderzocht kunnen worden door wetenschappers en uitgeleend kunnen worden aan musea en dergelijke. Voor mij is er vandaag niet veel te doen in het onderzoeksterrein, daarom besteed ik mijn tijd aan het behangvrij maken van een fraaie schouwomlijsting. Niet wetend dat die kort daarna per abuis gesloopt zal worden...

Tijdens het graven van de funderingssleuven komen direct nog veel meer aardewerken scherven aan het licht. In deze foto zijn een aantal ervan groen gemarkeerd.

De archeologen van RAAP vinden drie bakstenen, zogenaamde Dordtse stenen, in verband naast elkaar. Ook aan de andere zijde van het onderzoeksterrein worden bakstenen in verband gevonden, daar ongeveer 12 stuks.

De Dordtse stenen worden ingetekend door RAAP-archeoloog Roos de Leeuwe.

Stort

De grond die weggegraven is bij het aanleggen van de funderingssleuven, is tijdelijk opgeslagen bij aannemer Rijdsdijk. Op advies van (AWN'er) Cor Westra vraag ik toestemming om de afgegraven grond te onderzoeken op vondsten. Die krijgen we, voor enkele dagen. Ik besteed er een vrij- en maandag aan. Vrijdagochtend onderzoekt een mede-AWN'er met een metaaldetector de grote bergen afgegraven grond. Ook Alie Tas is er weer bij. De bovenlaag van de 'stort' is door de hoge temperaturen in de voorgaande dagen als gebakken klei: keihard. Aan het eind van de ochtend verspreidt aannemer Rijdsdijk de bergen grond zodat het zoeken wat gemakkelijker wordt. De 'detectorman' neemt metalen vondsten mee, waaronder een (relatief recente) munt en een metalen knoop. We graven vandaag een geul in de breedte door de stort en verzamelen daarbij vrijwel alle vondsten. Een van de bijzonderste vondsten in deze fase is een bewerkte natuursteen. De context is (uiteraard en helaas) compleet verdwenen. Het is zelfs mogelijk dat de steen meegekomen is met het ophoogzand. Maandag 1 juli 2019 graaf ik op dezelfde manier een geul over vrijwel de gehele lengte en ook dan verzamel ik veel vondsten. Daarmee hebben we een dwars- en lengtedoorsnede van de stort gemaakt. Ook de gehele oppervlakte is onderzocht, eerder met de

De afgegraven grond uit de funderingssleuven werd gestort bij de Ambachtse aannemer Rijdsdijk. Die gaf ons de gelegenheid om de grond te doorzoeken.

metaaldetector en later met het blote oog. Hoewel een zeer groot deel van de gestorte grond dus ononderzocht blijft, meen ik dat de vondsten uit de onderzochte grond een goed beeld geeft van wat er zoal in aangetroffen had kunnen worden.

Hoewel de context verdwenen was en alleen duidelijk was dat de grond tot voor kort ooit achter Den Brommert had gelegen, spitten we toch een deel van de stort door. De bovenlaag van de stort is (letterlijk) keihard, maar sommige brokken hebben iets weg van een Kindersurprise: eenmaal open zit er toch een verrassing in, namelijk een stukje van een wit aardewerk pijpje, zo toont Alie Tas hier.

Een van de bijzondere vondsten uit de stort is deze bewerkte natuursteen. Helaas is niet bekend of deze oorspronkelijk achter Den Brommert lag, of meegekomen is met het pakket zand.

Conclusie

Thuis was ik de meegenomen vondsten nogmaals, nu extra goed. Ik fotografeer ze met een vondstenkaartje erbij, zo ontstaat een aardig beeld van de vondsten die uit de grond zijn gekomen. Enkele scherven zijn weer tot een deel van een serviesstuk te plakken. Terwijl ik daarmee bezig ben, bedenk ik weer dat het opvallend is dat geen enkel stuk servies in verband gevonden is. De vondsten zijn allemaal losse scherven, geen enkel stuk servies is ter plekke kapot gevallen en in de gevallen situatie bewaard gebleven. Was er een erfje achter de oorspronkelijke Den Brommert waar afval uit het huishouden in Den Brommert gewoon maar neergegooid werden? We vinden relatief weinig botmateriaal, ten opzichte van de vele scherven serviesgoed en pijpenstelen- en kopjes. Zijn die laatste samen met ander (baksteen)puin bewust gebruikt als ophoging? Antwoorden op deze vragen heb ik niet. Via www.histgenhia.nl/archeologie.html is het RAAP-rapport Plangebied Achter Den Brommert te lezen. Daarin staan de bevindingen van de RAAP-archeologen, zoals dat vrijwel alle vondsten uit de 17e, 18e en 19e eeuw zijn. Mijn rapport over het veldonderzoek, dat plaatsvond tussen maandag 10 en vrijdag 14 juni 2019, is bij het RAAP-rapport gevoegd.

De omstandigheden zaten niet altijd mee, de

(Hulp)bronnen

www.archivesportaleurope.net
www.beeldbank.cultureelerfgoed.nl
www.dordtenazoeker.nl
www.regionaalarchiefdordrecht.nl
www.nationaalarchief.nl
Swindregt Were, mei 2017.

De beelden zijn van Niekly Klaus, tenzij anders vermeld.

Hij is werkzaam bij de gemeente Hendrik-Ido-Ambacht als adviseur digitale middelen.

Noten

1. RAAP is een onafhankelijke onderzoeks- en adviesbureau voor archeologie, cultuurhistorie en erfgoed in Nederland.
2. AAWN = Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland.

Ik heb de honderden vondsten thuis nogmaals gewassen en gefotografeerd. De foto's zijn aan RAAP gezonden, de vondsten zijn eigendom van Historisch Genootschap Hendrik-Ido-Ambacht.

vondsten waren minder oud dan ik verwachtte aan te zullen treffen en directe verwijzingen naar Huis Bou(c)quet en voorgangers zijn niet aan het licht gekomen, maar desondanks heb ik met veel plezier 'met mijn poten in de klei' gestaan en graag hard gewerkt aan het blootleggen van een klein stukje historie van Hendrik-Ido-Ambacht.

Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog

Bas Los en Wim Tempelaar

Het Zwijndrecht van voor de Tweede Wereldoorlog zag er in veel opzichten anders uit. Het dorp telde destijds ongeveer twaalfduizend inwoners. Hiervan woonden de meeste mensen 'achter het spoor' in Meerdervoort, langs de Ringdijk en het daartegenaan gelegen Julianadorp. Ten noorden van de Burgemeester de Bruinelaan, een deftige straat, die de grens van het Julianadorp vormde, lag het nieuwste stuk Zwijndrecht. Hier was in de jaren dertig een woonwijk ontstaan, waarvan het Raadhuis, de Juliana-school en het Julia-internaat het hart vormden. De meest noordelijke grens vormde de nieuw aangelegde Burgemeester Doornlaan. Veel gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog speelden zich af in dit nieuwe gebied. De Juliana-school werd een uitvalspunt van de Duitsers, evenals het internaat. Dit betekende overigens niet dat het elders in Zwijndrecht stil was. Ook daar gebeurde van alles tijdens de oorlog. Zo moet er op en rond de Rotterdamseweg in die jaren het nodige gebeurd zijn. Deze straat had een heel ander karakter dan de woonwijken die tussen 1920 en 1940 gebouwd waren, zoals het tuindorp Meerdervoort, het Julianadorp en de nieuwe woonwijk rond het gemeentehuis. Aan deze weg, die sinds de negentiende eeuw een officiële rijksstraatweg was en een belangrijke verbinding vormde tussen Rotterdam en het zuiden van het land, lagen vooral boerderijen of landhuizen, schuren en werkplaatsen. Achter deze boerderijen waren, vooral aan de 'Walburg-kant', uitgestrekte landerijen, waar vele tuinders hun groenten en fruit kweekten. De boerderijen en loodsen bleken uitermate geschikt voor inkwartiering van Duitse soldaten.

Het leven voor de Tweede Wereldoorlog

In het stuk aan de Rotterdamseweg tussen de latere Koninginneweg en Laurensvliet woonden vele bekende Zwijndrechtse gezinnen: Bezemer,

Van Pelt, Van Namen, Los, Euser, Heij, Boonstoppel, De Klerk, Van de Leer, Valk, Van Dalen, Stolk, Van Turenhout, Bakker, Baan, Boom, Tims, Staat, De Jong en Tempelaar waren enkele bekende achternamen. Vaak woonden zij al generatieslang aan de Rotterdamseweg en niet zonder uitzondering waren velen van hen telgen uit omvangrijke Zwijndrechtse tuindersfamilies. Arie Tempelaar woonde op de Rotterdamscheweg 136 (nu nummer 154). Hij woonde daar met zijn vrouw Goverina van 't Hoff en zijn twee zoons Leendert Pieter en Wilhelm Philipp. Leen was geboren op 4 december 1933 en Wim was geboren op 26 september 1937. Zij waren dus echt nog kinderen tijdens de oorlog.

De familie Tempelaar net na de Tweede Wereldoorlog (1949): Arie Tempelaar, zijn vrouw Goverina van 't Hoff en hun twee zoons, Leendert Pieter (links) en Wilhelm Philipp (rechts vooraan). Collectie Wim Tempelaar.

Arie Tempelaar had een stuk tuinland op de Botvink, achter het huis van Arie van Namen aan de Rotterdamseweg 181. Hij tuinde direct achter dit huis. Daar weer achter had Arie van Namen zijn tuinderij en niet ver daarvandaan was het land van Bas Bezemer te vinden. Om de hoek, vlak bij de wei van melkboer Schouten, had Arie Tempelaar nog een stuk tuinland. Daar weer tegenaan lag een strook van oom Cor Tempelaar, een broer van Arie. Zijn

Het huis van de familie Tempelaar aan de Rotterdamseweg nummer 136 (nu nummer 154). Collectie Bas Los.

vader, Leendert Pieter Tempelaar, die woonde op de Rotterdamseweg 177, tuinde nog een stukje verderop langs het Botvinkpad. De Tempelaartjes hadden verschillende karakters. Arie had een beetje de zeggenschap over de familie. De grond waarop het gezin Tempelaar tuinde, was van een rentmeester, meneer De Kat, die alles liet regelen door het Land-Administratiekantoor J. G. van der Gijp Barendregt, gevestigd aan de Vest 129 te Dordrecht. In die tijd was tuinen een zwaar beroep. Er waren weinig opbrengsten. Zo kwam er in de winter niets van het land. Sommige tuinders hadden daar iets aan proberen te doen. Zij deden investeringen in bijvoorbeeld platglas of kassen. De familie Tempelaar had ook in allerlei noviteiten geïnvesteerd. Zo had Arie Tempelaar zo'n 3200 vierkante meter platglas, een klein kasje en een stuk onbebouwde grond. Hij telde onder andere tomaten, komkommers, sla, andijvie en bloemkolen. Ondanks dat veel geregeld werd via de Groenten- en Fruitveiling voor Zwijndrecht en Omstreken, kortweg 'de veiling', waren er toch ook regelmatig hoogoplopende spanningen tussen de tuinders. Zo moesten Arie en Cor Tempelaar in 1925 voor de rechter verschijnen, omdat ze gevochten hadden met de gebroeders Boonstoppel over huur en onderhuur. De uitspraak was in het nadeel van de broers Tempelaar: 10 gulden boete of 10 dagen vastzitten.

Landstorm

Arie Tempelaar was lid van de Bijzondere Vrijwillige Landstorm (BVL). Deze groep vrijwilligers kon het

Een detail van een plattegrond van Zwijndrecht net voor de Tweede Wereldoorlog. De weg linksonder is de Rotterdamseweg. Rood omcirkeld is het land van Arie Tempelaar, dat alleen via het Botvinkpad te bereiken was.

Familie Tempelaar op de tuinderij. Op de achterste rij met sigaret Arie Tempelaar, daarnaast zijn broer Cor Tempelaar. Helemaal rechts zien we Wim Tempelaar en zijn iets oudere broer Leen Tempelaar. Collectie Bas Los.

leger ondersteunen in tijden van acute dreiging. Oorspronkelijk was de Landstorm opgericht in de nadagen van de Napoleontische tijd. Deze vrijwilligers maakten deel uit van legers, die Nederland van de Franse overheersing bevrijdden. Net voor de Eerste Wereldoorlog werd de Landstorm vervangen door de Bijzondere Vrijwillige Landstorm. Gedurende deze oorlog stonden landelijk ruim 20.000 mannen klaar om te helpen bij de verdediging, indien dit noodzakelijk werd geacht. Na de Eerste Wereldoorlog nam de populariteit van de BVL nog verder toe. De jaren twintig en dertig stonden vooral in het teken van economische tegenspoed en de Nederlandse regering investeerde dan ook steeds minder in het leger. In plaats daarvan

steunde zij allerlei samenwerkingsverbanden, zoals de Volkenbond. De BVL kreeg door deze bezuinigingen meer verantwoordelijkheden. Toen de Tweede Wereldoorlog aanbrak, bestond dit vrijwilligersleger uit ruim 90.000 mannen. Ruim de helft daarvan werd ingezet toen de Duitsers aanvingen met hun aanval op Nederlands grondgebied. Ook in Zwijndrecht was de BVL omvangrijk. In de jaren dertig werden er regelmatig bijeenkomsten en oefeningen georganiseerd. Burgemeester J. A. J. Jansen Manenschijn (1880-1956) was zelfs erevoorzitter van afdeling Zwijndrecht, terwijl hij in Dordrecht secretaris was. Onder de leden bevonden zich naast Arie Tempelaar ook J. Turkstra, C. J. van der Ven, J. de Waard, S. de Waard, C. Bakker jr., N. M. van Drimmelen, A. van Hengel, A. Kuipers en J. Los. Toch zijn zij tijdens de eerste dagen van de Tweede Wereldoorlog nooit ingezet, ondanks dat zij wel aanboden te helpen. De belangrijkste reden hiervoor was dat de juiste kleding van de BVL niet aanwezig was in Zwijndrecht. Een poging om die kleding in Dordrecht op te halen, een route die dwars door het strijdtonel voerde, mislukte en dus gingen de vrijwilligers naar huis. Het resultaat is bekend. De bruggen waren aan de Zwijndrechtse kant al vrij snel door de Duitsers veroverd, terwijl in Dordrecht nog dagen gevochten is. Na de capitulatie van Nederland heeft de bezetter de BVL al vrij snel afgeschaft. Arie Tempelaar kreeg naar aanleiding van die opheffing een akte thuisgestuurd, waarin hij bedankt werd voor zijn diensten.

Akte van ontheffing van de Bijzondere Vrijwillige Landstorm (BVL) voor Arie Tempelaar, uitgegeven enkele maanden na de Nederlandse capitulatie. Collectie Wim Tempelaar.

De Rotterdamseweg tijdens de Tweede Wereldoorlog

Leen en Wim Tempelaar waren in hun jeugd veel op het tuinland te vinden. Als zij niet moesten helpen op het land van hun vader, hielpen zij bij hun oom of opa op de tuinderij. Vaak waren zij al vroeg op om 'veuren te schrappen'. De moestuinen lagen ook op loopafstand van het woonhuis, dus je was er zo. In die tijd deed men toch praktisch alles lopend. Alleen voor het brengen van de groenten en fruit naar de veiling gebruikte men karren, wagens en vanaf de jaren dertig ook auto's en vrachtwagentjes. Op deze voertuigen werden de veilingkisten gestapeld. Toch zorgde de Tweede Wereldoorlog voor de nodige veranderingen op dit gebied. Zo werd de vrachtauto van de familie Tempelaar in beslag genomen. Toen de vordering van de Duitsers bij de familie bekend werd gemaakt, probeerde Arie het voertuig nog te verstoppen in een schuur op het land. Zonder banden. Maar daar kwamen de Duitsers natuurlijk achter en zij namen de wagen alsnog mee. De vrachtauto werd nooit meer teruggezien. Sindsdien moest Arie met broer Cor mee naar de veiling, want diens vrachtwagentje was gelukkig vrijgesteld van vordering. Immers, één auto per familie werd door de bezetter als voldoende geacht. Toch was dit een veelvoorkomend probleem. In jaarverslagen van de veiling lezen we regelmatig, dat de medewerkers steeds minder groenten en fruit

Invorderingsakte van de Ford van A. Tempelaar. Collectie Wim Tempelaar.

te veilen hadden, omdat veel tuinders door een gebrek aan vervoer als gevolg van Duitse invorderingen hun goederen niet meer konden leveren. Maar de invloed van de Duitsers reikte verder. Leen en Wim gingen elke dag – lopend – naar de Morgenstond, later naar de Julianaschool. Maar omdat de Duitsers dit gebouw ook al snel vorderden, moesten zij tijdelijk naar de Kerkstraatschool. Die school kon op den duur uit van de leerlingen, want andere scholen, die elders in de gemeente gevestigd waren, hadden de Duitsers reeds gevorderd. In die jaren moesten de leerlingen nauwelijks fatsoenlijk les gehad hebben. Ook voor de leerkrachten, zoals jufvrouw Haier, de meesters Ringersma, Brouwer en Van Vliet was dit een heftige tijd. Soms was er helemaal geen school. Dan was er voor de broertjes Tempelaar genoeg tijd om te spelen met de andere kinderen in de straat. Er werden veel spelletjes gespeeld. Vaak was het op de Rotterdamseweg een drukte van belang, immers was het een belangrijke verbinding tussen Rotterdam, Dordrecht en verder. Regelmatig kwamen Duitse kolonnes of voertuigen langs. In de herinnering van oude Zwijndrechtenaren staat nog de vele liederen die de Duitse soldaten zongen, zoals ‘Wenn wir fahren gegen England’, terwijl zij op de Rotterdamseweg marcheerden. Verder reed er ook de tram, maar de rails werden in 1942 opgebroken op last van de Duitsers. Dat was een heftig gezicht. Tegelijkertijd was het een lekker rommeltje en dus een speelplaats voor de jeugd.

Inkwartiering

Wellicht het meest confronterend was de inkwartiering van Duitse soldaten, arbeiders of vluchtelingen. Dit had ook een enorme invloed op het dagelijkse leven van de bewoners in Zwijndrecht. Hierbij werd er van bewoners verwacht dat zij de bezetters

onderdak aanboden. Dit betekende dat de Duitsers dus in de directe levenssfeer van de bewoners toegelaten moesten worden. Dit kon heel gevaarlijk zijn, vooral ook omdat veel Nederlanders niets moesten hebben van de ‘moffen’. Toch kon juist door de inkwartiering de mening over de bezetter veranderen, zowel in positieve als in negatieve zin. In sommige gevallen ging het alleen om een bed voor de nacht. In andere gevallen ging het ook om het gebruik maken van de badkamer, het verorberen van een (avond)maal of om verbruik van stroom. Vooral als het ging om soldaten die paarden of wagens bij zich hadden, was het handig om te weten waar zij terecht konden. De ‘Ortscommandant’ wees voor iedere soldaat een slaapplek aan. De soldaten gaven de bewoners vervolgens een ingevuld inkwartieringsbiljet en aan het eind van de maand konden deze biljetten bij het gemeentehuis worden ingeruild voor een vergoeding. In de beginjaren werd door de gemeente geïnventariseerd waar deze soldaten konden overnachten. In het laatste anderhalf jaar werd van alle inwoners verwacht dat zij Duitsers een bed konden aanbieden. Alleen vanwege gezondheidsredenen kon men hier onderuit komen. Vooral in de laatste periode van de Tweede Wereldoorlog kregen ook de bewoners van de Rotterdamseweg veelvuldig te maken met inkwartiering. In sommige schuren in de buurt hadden de Duitsers werkplaatsen ingericht. Daar waren ze aan het lassen en deden ze allerlei klussen. In de avonden werd er dan op de voordeur gebonsd en dan werd er geroepen: ‘Wij zijn hier ingekwartierd!’ Dat wist je nooit van tevoren. Dus je moest alles goed op orde hebben. Geen verzetskrantjes op tafel en al helemaal geen sporen van onderduikers. Er zijn situaties bekend dat men in de ene kamer Duitse soldaten had, terwijl in de andere kamer (Joodse) onderduikers zaten. Ook dit maakte inkwartiering enorm

363	H. van Loon	Rotterd.weg 113	1 Off.	mit	ohne	-	8.8	3.9	26	1.-	26.-	
364	J.M. Stijl	Bruinealaan 165e.	1 Off.	mit	ohne	-	20.11	16.12	26	1.-	26.-	
365	A. Tempelaar	Rotterd.weg 75	1 Off.	mit	ohne	-	30.10	20.11	21	0.50	10.50	37.70
366	idem	idem	1 UntOff	mit	ohne	-	23.11	26.11	3	0.40	1.20	
367	idem	idem 136	2 Mann	mit	ohne	-	28.10	29.10	1	0.20	0.20	12.20
368	P. Teunisse	Bruinealaan 8	1 Mann	mit	ohne	-	29.10	10.11	12	1.-	12.-	
369	idem	idem	1 Off.	"	"	-	2.11	20.11	18	0.20	3.60	
370	W. Teunisse	Piet Heinstraat	1 Mann	"	"	-	30.10	8.11	9	2.30	20.70	23.10
371	W. Thibaut	Rotterd.weg 176c.	2 Ep.Off	mit	Heizung		12.11	12.11	2	1.20	2.40	

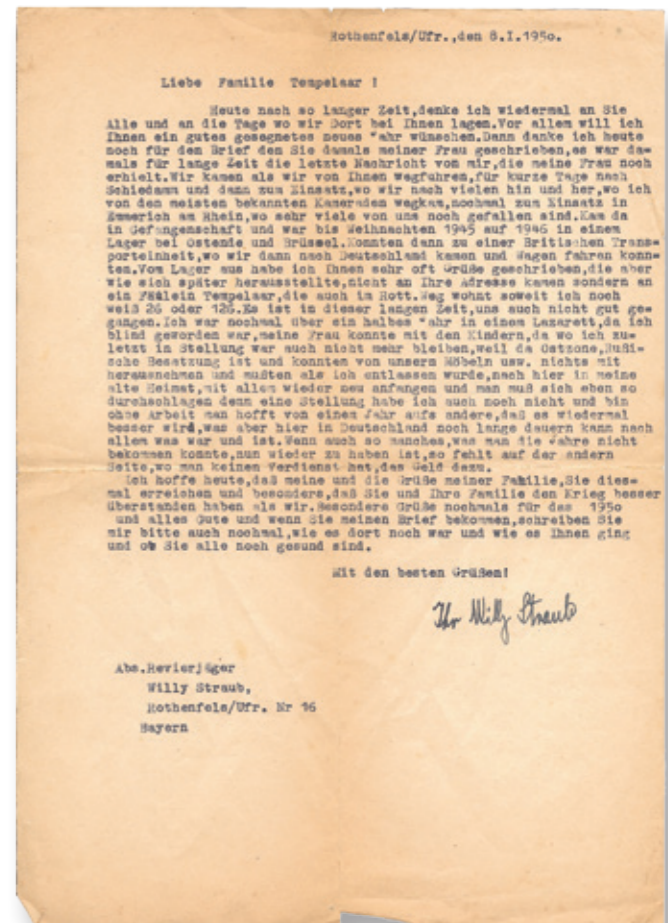
Detail van een inkwartieringslijst uit het jaar 1944. Op de lijst zien we bij nummer 367 dat bij A. Tempelaar tussen 23 en 26 november 1944 twee Duitse soldaten waren ingekwartierd. Collectie Regionaal Archief Dordrecht.

gevaarlijk. Had je eenmaal soldaten in je huis ingekwartierd gekregen, dan bleven zij daarna vaak terugkomen.

Ook de familie Tempelaar kreeg te maken met inkwartiering. Tussen 1944 en 1945 kregen zij twee keer twee soldaten te slapen. De laatste twee soldaten van in de twintig lieten zich nauwelijks zien. Ze werkten op de werkplaatsen in de schuren van Leen van Namen en Arie van Namen en waren verder ook niet lastig. Met de eerste twee ingekwartierde soldaten waren goede contacten. Dit waren twee veertigers en zij kwamen regelmatig een kop koffie drinken. Het ging hierbij waarschijnlijk om een surrogaatkoffie, dat met Buisman op smaak gebracht werd. Echte koffie was namelijk nauwelijks voor handen. Bij deze gelegenheden werd er van alles besproken. Zo deed één van hen, Willy Schraub, zeer gevaarlijk werk achter de gevechtslinies. In Brabant en zelfs in België, waar op dat moment de geallieerden gesignaleerd waren, ging hij op de motor op zoek naar kapot materieel, zoals tanks en auto's. Uit deze wagens haalde hij alle onderdelen die nog te gebruiken waren. Die nam hij mee naar Zwijndrecht en daar werden de onderdelen op de werkplaatsen weer aan de praat gebracht. Zelfs na de oorlog was er nog contact met deze Willy. Uit zijn brief uit 1950 bleek dat het de Duitse soldaten op hun terugtocht naar hun thuisland ook allesbehalve voor de wind was gegaan. In de laatste maanden van de oorlog waren ze zenuwachtig geweest. Zo kreeg de familie Tempelaar onder meer de vraag of ze ook een radio hadden. De soldaten wilden weten hoe het aan het front was en ze geloofden hun eigen bevelvoerders niet. Op zo'n moment moest er dan even gelogen worden. Ondanks dat er een goede band was tussen de soldaten en de familie Tempelaar was het vertrouwen toch niet groot genoeg om dit soort dingen te delen. Immers, radio's waren verboden en de soldaten konden de familie verraden en dat risico wilde je niet lopen.

Andere herinneringen

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kregen Leen en Wim allebei tuberculose. Eerstgenoemde werd tijdelijk naar een sanatorium in Katwijk gebracht. Wim moest meerdere malen op controle komen bij

Brief van Willy Schraub aan de familie Tempelaar. Collectie Wim Tempelaar.

dokter Van Kammen op de Singel in Dordrecht. Ook dit bleek nog een hele onderneming, want de brug was alleen toegankelijk indien men daar een vrijstellingsbrief voor had. Om die te krijgen, moest de familie Tempelaar eerst zo'n brief aanvragen en ophalen bij de distributiedienst in de Emmastraat nummer 1.

Tijdens de hongerwinter werden tuinders veel bezocht door mensen die eten wilde kopen. Sinds het begin van de spoorwegstaking in september 1944 lag de handel helemaal stil. Ook de veiling lag hierdoor grotendeels plat en veel tuinders verkochten hun goederen op de ouderwetse manier. Bij Arie Tempelaar stond bij de voordeur dagelijks een mand met groenten. De passerende mensen, vaak uitgehongerde Rotterdammers, konden de groenten aan de deur kopen. Ook stond er voor hen een ‘warm prakkie’ klaar. In de meeste gevallen rekenden de tuinders vastgestelde prijzen voor hun groenten en fruit en hielden zij alles bij in hun kasboekjes.

Aan de Dordtse kant van de verkeersbrug over de Oude Maas stond een verbodsbord. Alleen met een vrijstelling mocht men de brug passeren. Collectie Regionaal Archief Dordrecht.

Echter, er zijn ook verhalen bekend dat tuinders woekerprijzen rekenden. Anderen verkochten hun producten niet of nauwelijks uit angst zelf niets meer te hebben. Een andere reden om niets te verkopen was omdat het illegaal was. De groenten en het fruit behoorden de Duitsers toe. Enkele Duitsgezinde tuinders verkochten dan ook niets. Toch was er wel een uitzondering. Zo kwam soms de ‘Reus van Rotterdam’ naar Zwijndrecht en deze tuinders durfden geen ‘nee’ te verkopen aan deze man. Het achterhouden van voedsel, alsmede het rekenen van woekerprijzen werd absoluut niet gewaardeerd. De familie Tempelaar werd na de Tweede Wereldoorlog beschuldigd van het laatstgenoemde. De controleurs hadden van iemand, die onbekend wenste blijven, een briefje gekregen. Na controle bleek echter dat er geen sprake geweest was van woekerprijzen en dus werd de klacht afgevoerd.

Eveneens in 1944 werd op het land van Arie Tempelaar, tussen de bloemkolen, luchtafweergeschut geplaatst. Dit was natuurlijk een zeer strategische locatie, omdat je vandaar vrij uitzicht had op de overvliegende vliegtuigen. Immers, sinds de

capitulatie van Nederland vlogen er dagelijks Engelse vliegtuigen over richting Duitsland en weer terug. Soms hadden zij het ook voorzien op locaties in Zwijndrecht, zoals in juli en oktober van het jaar 1940, toen in totaal negen Zwijndrechtenaren om het leven kwamen na mislukte bombardementen op het Noordpark en de verkeersbrug. Maar ook in de jaren daarna volgden nog enkele bombardementen.

Gelukkig vielen er nooit bommen in de buurt van het huis van de familie Tempelaar. Als de luchtalarmen afgingen, spoedden de Duitse soldaten zich naar het nieuwe luchtafweergeschut in het land van Arie Tempelaar. Zij schoten dan op de reeds gepasseerde vliegtuigen. Een enkele keer draaide een vliegtuig om en beschoot de soldaten. Voor Leen en Wim was dit natuurlijk een machtig gezicht, maar als de vliegtuigen omkeerden, moesten ook zij rennen voor hun leven. Zij schuilden in zelfgegraven, met stro afgedekte, schuilplaatsen, die vlak bij de luchtafweer lagen. Die laatste maanden van de Tweede Wereldoorlog gebeurde er in Zwijndrecht heel veel. De Duitsers wisten dat ze aan de verliezende hand waren en dus werden zij zenuwachtiger en harder tegen de bewoners.

Er werd nog meer gevorderd en bijna iedere bewoner kreeg te maken met inkwartiering. Tegelijkertijd was er honger en armoede. Ook was er blijdschap, want de Geallieerden konden ieder moment komen. In menig huis stond de vaderlandse vlag al klaar in de hoek van de kamer. Toen begin mei de berichten kwamen dat Hitler zelfmoord had gepleegd en dat Duitsland gecapituleerd had, brak er een groot volksfeest los. Ook in huize Tempelaar, waar toevallig een verjaardag was, was het feest. De feestvreugde sloeg al snel om toen ze het bericht kregen dat iemand op de Burgemeester de Bruinelaan was doodgeschoten. Het ging om Jan Reijkerkerk, die waarschijnlijk te midden van de nog steeds aanwezige Duitsers te vrolijk feestvierde. Zwijndrecht was een klein dorp, iedereen kende elkaar, goed en kwaad. In de dagen die volgden, gebeurde er veel op de Rotterdamseweg. Terwijl de Zwijndrechtenaren feestvierden, trokken de Duitsers zich in grote en kleine groepen terug via de Rotterdamseweg. Zij marcheerden niet meer en zongen ook niet meer. En zo kwam aan een roerige periode een einde.

De (voorlopig) laatste kraak van de KP-Johannes, die van het raadhuis van Zwijndrecht – 21 februari 1944 –

Kees Popijus

In¹ het late najaar van 1943 hadden de Zwijndrechtenaren P. (Pieter) Berkelaar² en H. (Henk) de Klerk³ daarvoor al plannen ontwikkeld, maar die bleken helaas niet op korte termijn uitvoerbaar. Eerst wilde het maar niet lukken om een goede valse sleutel te krijgen van de kluis, waarin zich de distributiesbescheiden bevonden. En toen er dan eindelijk goede afspraken waren gemaakt met een Amsterdamse verzetsgroep, die de kraak wel wilde uitvoeren, werd deze juist eind '43 door de Sicherheitspolizei (SiPo) opgerold. Uiteraard was men daarover in Zwijndrecht diep teleurgesteld, temeer, daar in de regio Barendrecht inmiddels de ene succesvolle kraak na de andere was uitgevoerd.

‘Zou de KP, die daarvoor verantwoordelijk is, er niet voor kunnen zorgen, dat Zwijndrecht nu eindelijk ook eens aan de beurt komt?’, verzuchtte de tijdelijk leider van de Zwijndrechtse distributiedienst, S. A. (Siem) den Hollander,⁴ tegenover zijn vriend L. de Kool, voormalig gemeentesecretaris van Heerjansdam. Ze kenden elkaar goed, omdat ze elkaar in het recente verleden nogal eens ‘achterom’ – zoals dat toen heette – wat bonkaarten voor onderduikers hadden toegespeeld. Dat was niet tegen dovemansoren gezegd. Kees de Kool zat sinds de kraak van Heerjansdam nog ondergedoken in Barendrecht en het was een kleine moeite voor hem om Johannes ter zake te tippen. Dat moet al begin februari zijn gebeurd. Johannes had op dat moment elders de handen vol en daarom liet hij het over aan Frans de Regt (ook geen onbekende voor Den Hollander) om de eerste oriënterende besprekingen te voeren. Uitgebreid werd de situatie ter plaatse verkend. Het zag er allemaal niet bepaald gunstig uit. Vlak naast het raadhuis bevond zich het politiebureau (met nogal wat foute agenten) ... en in de directe omgeving bevond zich een aantal gebouwen (het Julia-internaat en de Julianaschool), waarin Duitse militairen waren gelegerd.

Maar tenslotte slaagde Frans er samen met Kees de Kool, Den Hollander en de eerdergenoemde ambtenaren in om een voorlopig plan op te stellen en onderling alvast wat belangrijke taken te verdelen. In de week na zondag 20 februari moest de overval plaatsvinden. Den Hollander zou zorgen, dat er flink wat bonkaarten in huis zouden zijn en Berkelaar belastte zich met de vervaardiging van een gedetailleerde plattegrond. Frans en Kees stelden Johannes en de andere leden van de knokploegen tevoren goed op de hoogte en op zondagavond 20 februari fietsten Johannes en Frans naar Zwijndrecht om ten huize van Berkelaar de laatste afspraken te maken. Den Hollander was er ook en kon meedelen, dat hij in zijn opzet was geslaagd: de kluis zat vol rantsoenbonnen, toeslagkaarten en coupures. De volgende avond leek zich goed te lenen voor de overval omdat de verwachting was dat het dan flink donker zou zijn. En De Klerk had gehoord dat de gemeentebode C. van Haren, die op de bovenverdieping van het raadhuis woonde, op maandagavond 21 februari wegens de verjaardag van zijn vader met zijn gezin niet thuis zou zijn. Dat leek een zodanig gunstige omstandigheid te zijn, zodat men onmiddellijk besloot om die avond in actie te komen. Het tijdstip voor de overval zou 20.00 uur zijn en het wachtwoord was – net als de zaterdag ervoor – ‘Ha, de Koning’. De bode, die ‘goed’ was, kreeg het advies om tot tien uur met zijn gezin weg te blijven. Hem zou dan geen blaam treffen. Berkelaar kon helaas niet van de partij zijn omdat hij was geveld door de griep. Het zou hem later goed van pas komen.

Op maandagmiddag om half vier vertrok de voorhoede al uit Barendrecht: Johannes, Arie (Stramrood), Frits (Smit), Jan Wildschut en Jaap (Veldman). Het vror dat het kraakte en daarom had het gezelschap zich in dikke winterjassen gestoken; verder droegen ze allen een grijze

V.l.n.r:
Pieter Hendrik Berkelaar
Simon Arie den Hollander
Hendrik de Klerk.
Collectie Kees Popijus.

gleufhoed. Jaan Jiskoot had ze bezworen om voldoende boterhammen mee te nemen, maar dat hadden ze geweigerd. Jaan: 'Ik zei altijd: *'Je mot slapen en eten!'* Dan lachten ze me uit. En op de dag van de overval op Zwijndrecht zei ik: *'Neem nou eten mee!'* 'Ja, wat denk je nou, als we in spanning zitten, dat we dan kunnen eten?!' Maar toen ze terug kwamen, zeiden ze: *'Hadden we maar naar je geluisterd, want we verrekten van de honger'*.

Om half vijf arriveerde de groep bij het raadhuis. Het was daar nog druk in verband met de uitreiking van de tweede distributiestamkaarten en daarom viel het nauwelijks op, dat er nog een groepje naar binnen stapte. De Klerk wachtte hen op en wist hen ongemerkt naar de zolder van het raadhuis te loodsen. Op zolder 'zevenentwintig' liet hij hen achter. Op de terugweg liep De Klerk echter tegen de rijksduitser Fruhauf op, die zijn werkkamer in het raadhuis had. Later zou deze zich de ontmoeting met De Klerk herinneren, gelukkig zonder dat dat voor deze akelige gevolgen zou hebben. Onderwijl maakten de mannen op zolder het zich maar wat gemakkelijk op een hoop lege zakken van de luchtbeschermingsdienst. Sommige ervan zouden later die avond hun nut nog bewijzen. Bij gebrek aan beter staken ze de ene sigaret na de andere op: de boterhammen van Jaan werden node gemist. Zo gleden de minuten voorbij. Om kwart over zeven verliet de (NSB-)burgemeester Abr. Aeckerlin het pand via de achterdeur en een half uur later vertrok de gemeentebode naar zijn verjaardagspartijtje.

Om 20.00 uur precies (ze hadden tevoren hun horloges gelijkgezet) stonden de mannen op: op dat moment zou beneden nl. de wacht worden afgelost. Op kousenvoeten ging het nu naar beneden, pistolen in de hand. Eén droeg de schoenen, een doos met

touw en lappen om eventuele gevangenen te boeien en een aantal lege zakken. Even voor achten had één van de twee dienstdoende agenten, de wachtmeester G. J. van Woerkom, zijn collega opperwachtmeester A. N. Voerman⁵ uitgelaten. Voerman nam alvast het dienstpistool van zijn collega mee, omdat die spoedig zou worden afgelost door wachtmeester J. G. Hams. Kort daarop ging de bel en deed Van Woerkom de deur open voor Hams.

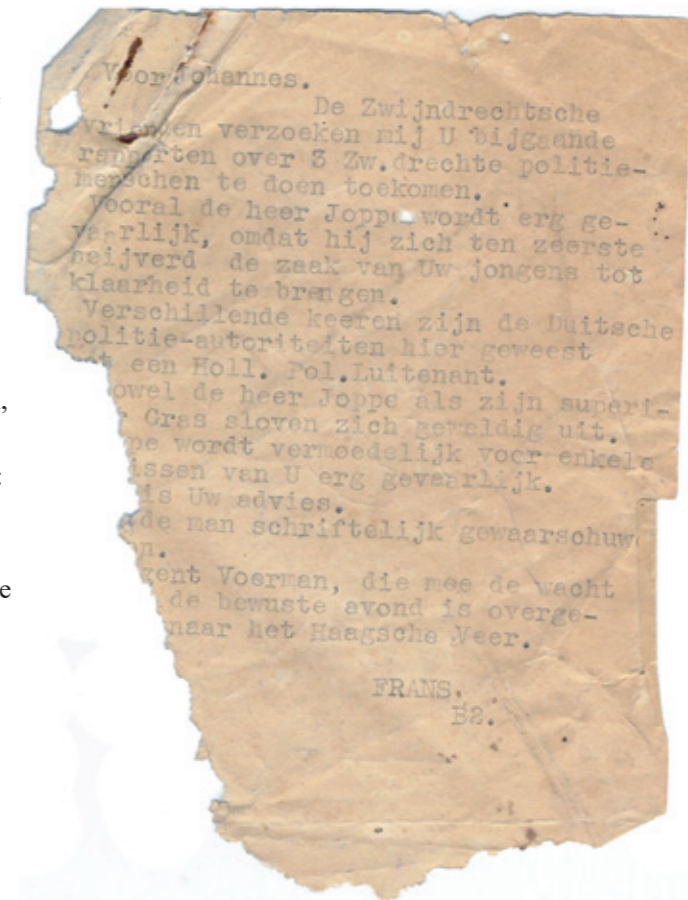
Op het moment dat beiden nog wat stonden te praten in de vestibule, zwaaiden de glazen tochtdeuren tussen de vestibule en de gang open en klonk het: 'Handen omhoog, of we schieten!' Verbouwereerd staarden de agenten in een aantal dreigende pistoollopen. Gewillig lieten ze zich vervolgens door de drie overvallers ontwapenen, de buit was: een pistool en twee gummistokken, en naar de archiefkelder voeren: 'Lopen, de trap af, naar de kelder!' Daar moest zich de kluis, met inhoud, bevinden. Maar die kelder was ook in gebruik als centraalpost van de gemeentelijke luchtbeschermingsdienst. Die avond deden W. J. Klootwijk en H. J. Bijkerk daar dienst. Een van de luchtbeschermers werd boven aangehouden, toen hij de wc verliet, de andere werd door de twee resterende KP-ers overvallen en kreeg geen gelegenheid meer om de alarmschel in te drukken, die met het politiebureau in verbinding stond.

Eén van de agenten hoorde Johannes zeggen: 'Ik ga even naar boven, naar de jongens kijken hoe ze het maken.' Volgens afspraak opende hij de achterdeur voor de tweede groep, bestaande uit Frans en Rob (Rombout), die daar samen met De Klerk stonden te wachten. De Klerk overhandigde Johannes de sleutel van de kluis, die hij kort tevoren van een klerk op het politiebureau, J. E. Tijssen, had ontvangen. Tijssen, ook in het complot, had er zo

lang een andere sleutel voor in de plaats gehangen. De Klerk bleef buiten, omdat men hem in het raadhuis kende, terwijl Frans en Rob met Johannes mee naar de kelder gingen.

Zij zouden de buit aanpakken en op de fietsen laden. In de archiefkelder waren de gevangenen op stoelen vastgebonden en nadat ze eerst nog wat te drinken hadden gekregen, werd er een prop in hun mond gestopt. Daaroverheen kregen ze een doek voorgedonden. Johannes maakte persoonlijk de kluis open: 'Nu zullen we eens kijken, of de zaak klopt!' Toen de kluisdeur eenmaal open was, zei hij, duidelijk hoorbaar voor de slachtoffers: 'Wat valt het hier ontzettend mee; we kunnen het nooit op een wagen laden. Er moet nog een wagen komen!' Terwijl twee van de overvallers het geboeide viertal onder schot hielden, haalden de andere de kluis leeg en vulden de zakken met distributiesbescheiden. 'Wat moet ik hiermee?', vroeg er een aan Johannes, terwijl hij met een stapel stamkaarten op hem toe kwam lopen. Johannes: 'Is hier geen kachel? Ze hebben hier centrale verwarming en ik zie geen kachel. Verscheur ze dan maar.' Daarop werden de kaarten, gedeeltelijk, verscheurd. Een ander zei tegen Johannes: 'Stempels! We stikken van de stempels. We hebben geen stempels van Zwijndrecht meer nodig.' De volle zakken werden naar buiten gebracht, waar Frans en Rob ze op de fietsen bonden. Binnen een half uur was de kluis geklaard.

Toen de laatste zak naar boven en naar buiten was gebracht, trokken de overvallers hun schoenen weer aan. Johannes nam nog de personalia op van de vier slachtoffers aan de hand van hun persoonsbewijzen. Tegen de agenten zei hij: 'Ik krijg ook het politieblad, en mocht blijken, dat jullie een juist signalement van ons hebt opgegeven, waardoor we last zouden kunnen krijgen, dan krijg je de kogel.⁶ We hebben overal spionnen zitten.' Aan de luchtbeschermers vroeg hij, of ze misschien nog papieren bij zich hadden, die hen in moeilijkheden zouden kunnen brengen. Dat bleek niet het geval. Zo om en nabij half negen vertrokken ze, nadat 'de lange magere' (zeker Johannes) de achterblijvers nog had toegevoegd: 'Nu mannen, het is mij aangenaam geweest; we hebben een reuze buit gehad. Het beste en leve de Koningin!'

Het briefje 'Voor Johannes'. Collectie Kees Popijus.

Buitengekomen gingen diegenen wier vervoermiddel al met zakken beladen was, er onmiddellijk vandoor. De anderen bonden de overgebleven zakken snel op hun vervoermiddel en vertrokken eveneens in het donker naar Barendrecht, Jan Wildschut als laatste. Maar net toen Jan weg wilde fietsen, passeerde een Duitse militair, ene Heinz Kersten. Die had direct in de gaten, dat er iets niet in de haak was, trok zijn revolver en riep Jan toe: 'Halt! Stehen bleiben!' Jan liet zich op de grond vallen achter een zak met bonkaarten en vuurde een aantal malen op de Duitser, terwijl hij zich over de grond kruipend in diens richting bewoog, de zak als dekking voor zich uit schuivend. De militair trok zich daarop terug en Jan zag kans in het donker weg te komen. Henk de Klerk had zich achter een heg verborgen en was, plat op zijn buik liggend, getuige van de schietpartij.

De KP-ers fietsten nu zo snel ze konden door donker Zwijndrecht. Volgens de getuigenverklaring van een scholier, die vanuit zijn ouderlijk huis aan

het Raadhuisplein omstreeks 20.45 uur naar buiten had gekeken toen hij 'een geluid hoorde, alsof iemand van zijn fiets viel', waren er op dat tijdstip 'een aantal fietsen, waarop personen waren gezeten, in razende vaart voorbij de woning van mijn vader gereden.' De Duitse militair had inmiddels twee achtergelaten zakken opgeraapt en gaf een voorbijganger opdracht om op het politiebureau alarm te slaan. Opperwachtmeester Voerman was als enige op het bureau aanwezig en liet zich met enige moeite meetronen naar het Raadhuisplein. Het bureau sloot hij achter zich af. Aangekomen op het plein kreeg hij van de daar nog aanwezige militair het relaas van de schietpartij te horen.

De twee zakken werden hem ter hand gesteld. De getuige: 'Voerman keek in de zakken en zei: *'Het zijn allemaal distributiebescheiden'*. Ik keek toen ook in een der zakken en zag dat er stamkaarten in lagen.' Op verzoek van Voerman hielp de voorbijganger mee om de zakken naar het politiebureau te dragen. Later werden nog twee zakken gevonden. Bij aankomst daar zag Voerman dat de alarmschel van het raadhuis in werking was gesteld en kreeg hij dadelijk een vermoeden, wat zich

daar had afgespeeld. Kort daarop verscheen de burgemeester op het bureau met de mededeling 'We zijn overvallen' en samen repten ze zich naar het raadhuis.

In het raadhuis was één der agenten er namelijk in geslaagd om los te komen. Hij durfde niet meteen het alarm in te drukken, omdat hij bang was, dat ook het politiebureau door de KP bezet was. Daarom stelde hij zich telefonisch met het bureau in verbinding. Iemand, zeker Voerman, zei: 'Hallo, met wie?' Waarop de agent antwoordde met: 'Met wie spreek ik?' Toen die vraag daarop door de ander werd herhaald, verbrak de agent de verbinding en belde direct de burgemeester op om hem van de gebeurtenissen op de hoogte te stellen. Daarbij moet hij ook melding hebben gemaakt van het feit, dat de overvallers waarschijnlijk per auto waren gekomen. Vervolgens bevrijdde hij zijn lotgenoten en gaf een der luchtbeschermers opdracht toch maar het alarm in werking te stellen. Toen hij daarna voorzichtig de voordeur opende om te zien of de kust veilig was, bleek burgemeester Aeckerlin al met getrokken pistool op het bordes te staan. Op dat moment passeerde er een vrachtauto met

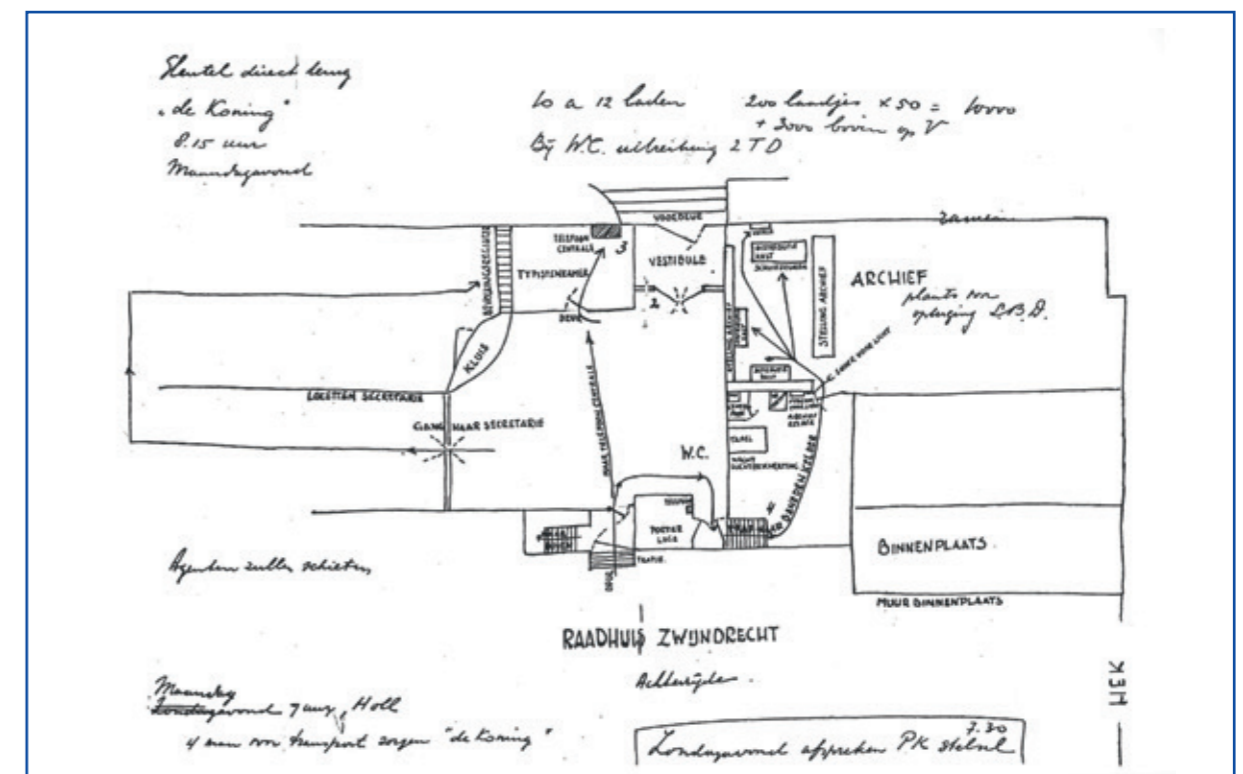
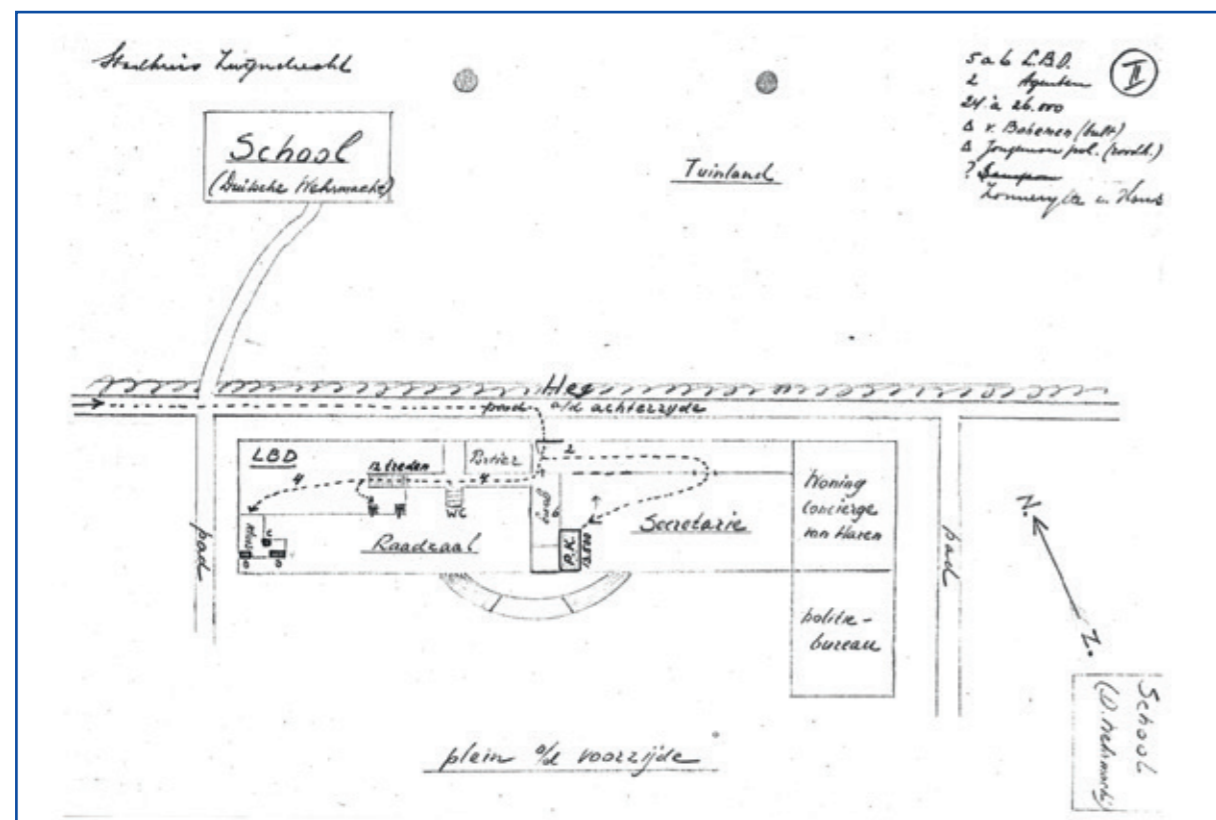
gasgenerator. Aeckerlin, vermoedend dat dit het vervoermiddel van de overvallers was, vuurde vijf schoten af, gelukkig zonder iemand te raken. Later bleek het vervoermiddel toe te behoren aan de Zwijndrechtse houthandelaar N. M. van Drimmelen, die kon aantonen dat hij toevallig voorbij was gekomen. 'Nadat de burgemeester op de auto geschoten had, gingen wij het raadhuis binnen, terwijl tegelijkertijd een Duits soldaat binnenkwam, die zei, dat op hem geschoten was door mannen, die per rijwiel waren en die zakken bij zich hadden.'

De burgemeester inspecteerde de chaos in de kelder en gaf aan de inmiddels gearriveerde politiecommandant – Voerman had door middel van het alarmapparaat het hele politiecorps gealarmeerd – de opdracht de twee agenten en de luchtbeschermers van elkaar te separeren voor verhoor. Hij belde zelf de Sicherheitspolizei in Rotterdam en de Feldgendarmerie te Dordrecht. Voerman kreeg opdracht de politieinstanties in de omtrek van het voorval op de hoogte te stellen en hen te vragen auto's aan te houden en te inspecteren. Toen de SiPo en de Feldgendarmerie die avond arriveerden, was men al begonnen met het verhoor van de direct-

betrokkenen. De Duitse politieinstanties namen daarop het onderzoek over.

Direct werd vastgesteld, dat de overvallers zich in hadden laten sluiten, omdat men boven op zolder sigarettenpeuken vond. Bij het natellen bleken er ook een aantal zakken van de luchtbescherming te missen. Siem den Hollander werd door de burgemeester ontboden om de schade op te maken: 'In opdracht van den burgemeester heb ik tezamen met den kassier-waardemateriaal en den administrateur van den distributiedienst onder toezicht van twee Duitse onderofficieren een voorlopige inventaris opgemaakt.' Na die eerste voorlopige inventarisatie is hij nog twee dagen bezig geweest om een volledig overzicht van de geleden schade te maken. Niemand kwam echter op het idee te veronderstellen dat Den Hollander zelf betrokken zou kunnen zijn geweest bij de kraak. De buit was echter, ondanks het verlies van vier zakken, zo omvangrijk, dat de totale opsomming van ontvreemde distributiebescheiden bijna een volledige pagina van het politieblad in beslag nam.

Het merendeel van de buit was echter nog niet veilig en wel in huize Jiskoot te Barendrecht

Situatieschetsen van het distributiekantoor ten tijde van de overval. Collectie Kees Popijus.

gearriveerd. De terugtocht van de KP-ers verliep chaotisch. Frans kreeg onderweg mankementen aan zijn fiets en begon in een bevroren sloot aan de reparatie. Hij was er nog mee bezig toen er plotse-ling twee auto's met schijnwerpers langs kwamen, kennelijk op zoek naar de overvallers. De auto's haalden ook de anderen in. Gelukkig wisten deze tijdig van de weg te komen en dekking te vinden achter schuren en boerderijen. Johannes liet zijn fiets, met zakken, achter een tuinderswoning staan en kwam te voet dwars door de landerijen en polders naar Barendrecht. Voor de goede richting had hij zich georiënteerd op de Poolster. Daar trof hij Jaan en zijn vrouw Dien in angstige spanning aan. Jan, Frits, Arie en Jaap waren er inmiddels ook al, maar allen zonder buit: die hadden ze ergens moeten achterlaten, omdat ze bang waren met de zakken te worden aangehouden. De enige, die uiteindelijk met zak op de uitvalsbasis arriveerde, was Frans. Hij was over landweggetjes via Heerjansdam naar Barendrecht gekomen. Helaas bleek de inhoud van zijn zak weinig waardevols te bevatten. Maar er miste nog iemand: Rob kwam maar niet opdagen en men begon zich ernstig zorgen te maken, vooral nadat Jan verteld had, dat er op hem geschoten was. Aan de maaltijd bij Jaan bad Jan Wildschut vurig om Robs behouden thuiskomst.

Omstreeks middernacht kwam Herman Harsveld langs, een bevriende politieman uit Poortugaal, om te horen hoe het in Zwijndrecht was gegaan. De aanwezigheid van Herman bracht Johannes op een idee. Jaan had boven nog een politie-uniform hangen en dat kwam nu goed van pas. Johannes trok het aan, tot grote hilariteit van de anderen, want de pijpen waren veel te kort. Samen met Herman ging hij er die nacht op uit om de zakken, die Johannes had moeten achterlaten, op te halen. Dat lukte. Daarna hees Jan Wildschut zich in het uniform en ook hij slaagde erin de door hem achtergelaten zakken in veiligheid te brengen. De volgende dag wisten Hilde Dekker en Jan de resterende zakken op te halen.

Wat was er ondertussen met Rob gebeurd? Hij was die avond eerst met de anderen weggefiets, maar was gevallen. Daarbij was zijn fiets defect geraakt. Rob zette zijn kapotte fiets tegen een heg, gooide de zakken met bonkaarten in een tuintje en

was op de goede gok op zoek gegaan naar het huis van Pieter Berkelaar. Dat lukte niet en dus belde hij tenslotte zo maar ergens aan: gelukkig bleek op dat adres iemand te wonen, die Berkelaar goed kende en die Rob wel naar hem toe wilde brengen.

Zo kwam Rob toch nog terecht bij Pieter. Op diens slaapkamer, wel te verstaan, want Pieter was immers ziek. Deze zou later vertellen: 'Daar komt iemand de trap opstommelen. In het donker. Rob vliegt achter de deur met zijn pistool in de hand, tot schieten gereed. Dikke zweetdruppels op zijn voorhoofd en lijkebleek. Hij verkeerde in letterlijke zin in doodsangst. Maar niettemin vastberaden en kordaat! Hij zegt zijn leven zo duur mogelijk te zullen verkopen. Een zucht van verlichting toen Jeanne, de dochter van Pieter, binnenkwam. Dus zonder gevaar.'

Jeanne trok haar verpleegstersuniform aan om Rob weg te brengen. Het spoor voerde immers naar het huis van Berkelaar en dat zou gevaarlijk kunnen worden als men met honden ging zoeken. Rob zou naar een familielid van Rob, de onderwijzer Klein, die elders in Zwijndrecht woonde gebracht worden. Gezellig babbelend passeerden zij drukdoende Duitsers en bedrijvige agenten en bereikten veilig de woning van de familie Klein*, die voor het feit werd gesteld Rob logies te verschaffen. Ze waren daartoe bereid.

De pistolen van Rob werden met ander bezwarend materiaal ingepakt en in een vijvertje gegooid. Jeanne slaagde er vervolgens in zowel de fiets van Rob als de zak met vijfduizend bonkaarten in een schuurtje bij* Henk de Klerk te verbergen. Een andere zak werd door een Zwijndrechtenaar⁷ gevonden, die onmiddellijk begreep, dat die vondst te maken moest hebben met de overval. Hij bracht hem bij de leraar Wim van Veelen,⁸ van wie hij wist, dat die connecties had met de illegaliteit. Van Veelen stelde zich in verbinding met Pieter Berkelaar en die zorgde ervoor, dat de twee zakken de volgende dag op een bepaald adres konden worden afgehaald. Die klus werd door Frans en Jaap geklaard. Jeanne was 's morgens om vijf uur al naar Barendrecht gefiets* om bij Jaan te vertellen, dat Rob in veiligheid was. Men was echter al van dit heuglijke feit op de hoogte: de opluchting was uiter-aard groot.

In Barendrecht werd de buit inmiddels geselecteerd: acht miljoen coupures van verschillende artikelen, waarvan anderhalf miljoen ongestempeld, die waren dus in het hele land bruikbaar, duizenden rantsoenbonnen, fietsbandbonnen, schoenenbonnen, TD's, noodrantsoenen en veertienduizend levens-middelenkaarten. Wat niet gebruikt kon worden, werd in het fornuis van Jaan verbrand, wat alleen voor Zwijndrecht bruikbaar was, werd weer terug-gebracht en door het Zwijndrechtse verzet verder uitgezocht. Alles, wat daarvan niet gebruikt kon worden, werd opgestookt in de kachel van de Muloschool, waaraan Van Veelen verbonden was. Maar het resultaat was overweldigend. Het was zondermeer de meest succesvolle bonnenkraak van de KP-Johannes. Nadat alles geteld en verwerkt was, werd het eindresultaat aan Henk Dienske in Amsterdam doorgegeven en die zorgde ervoor dat een en ander bij Jaan werd opgehaald.

** Mondelinge mededeling van Jeanne Berkelaar dd 20-2-1996: Rob werd naar Wolbeek gebracht, niet naar Klein. De schuur was de eigen schuur, haar vader mocht dit niet weten. Niet op de fiets maar per trein en later op de dag ging Jeanne naar Barendrecht naar Jaan.*

INLEGVEL		NO. DIST. STAMKAART		AFHALEN OP:	
GA-501	425/			A-507	DK 425
A-11	A-12			A-506	DK 425
DK 425	DK 425			A-505	DK 425
A-09	A-10			A-504	DK 425
DK 425	DK 425			A-503	DK 425
A-07	A-08			A-502	DK 425
DK 425	DK 425			A-501	DK 425
A-05	A-06				
DK 425	DK 425				
A-03	A-04				
DK 425	DK 425				
A-01	A-02				
DK 425	DK 425				

Eén van de vele kaarten die geroofd werden. Formeel is het DK/425 dit is District Kring 425 te Zwijndrecht. Het kantoor van de DK was gevestigd in het Raadhuis terwijl het uitgifte bureau, de Distributiedienst, gevestigd was in de Emmastraat. Collectie Kees Popijus.

R A A D H U I S Z W I J N D R E C H T
Toelichting behorende bij situatietekening I (zie schets op blz. 34), vervaardigd Febr. 1944 door medewerkers uit Zwijndrecht, in samenwerking met de KP van Johannes Post.

5 KP-ers wandelden op 21 febr. 1944 te plm. 5.00 uur 's avonds het raadhuis in door de hoofd-ingang (via voordeur-vestibule-hal) naar de achter-zijde van het gebouw en via het trappenhuis naar de zakkenzolder van de luchtbeschermingsdienst (LBD) op de 4e etage.

Hier verbleven zij tot 8.00 uur 's avonds, daalden toen af. 3 KP-ers overvielen de 2 wachtpolitie in de typistenkamer bij de telefooncentrale. Twee KP-ers overmeesterden de 2 wachtsmannen van de LBD bij de Centraal Post LBD. Alle overvallenen werden in het vertrek van Centraal Post gebracht. Vervolgens werden nog 2 KP-ers door de deur aan de achter-zijde ingelaten. Zij waren in het bezit van de kluisleutel, van de nodige zakken, touw en mond-propen. Na kneveling van de overvallenen werd de kluisdeur geopend en de inhoud van de in rood aan-geduide kasten in de meegebrachte suikerzakken gedeponeed. De buit was overweldigend groot, waarom Frits, tegelijk met de vijf paar schoenen, nog enige zandzakken van de zakkenzolder mee-bracht. Ter misleiding van de overvallenen deelde hij mede nog om een wagen te zullen telefoneren. De om 8.15 uur via de achterdeur binnengekomen 2 KP-ers hadden de rijwieten van hun 5 kameraden en die van hen zelf achter het raadhuis bij de binnenplaats opgesteld. De aftocht had plaats via de achterdeur. Alle werkzaamheden werden binnen een half uur verricht. De situatietekening was goed voor het voorgenomen doel.

Nadere verklaring van de op de tekening voorkomende gegevens.

a. Sleutel direct terug 'de Koning', 8.15 uur, Maan-dagavond: Er was een valse sleutel van de kluis in Zwijndrecht, welke echter' nog niet was gepro-beerd. We konden geen risico's nemen, waarom we aan Zwijndrecht om de 'echte' sleutel vroegen. Dit kwam voor elkaar. Een ambtenaar van het politiebureau (zie rapport 21, BA.I-I Z.H. Zuid, Verzamerstaat 28, bidz. 2 bovenaan) verleende medewerking. Het wachtwoord tussen hem en de

KP was 'de Koning'. De sleutel is slechts enige minuten in handen van de KP geweest, alleen om de kluis te openen. Direct na opening werd de sleutel weer teruggegeven, verzegeld en opgeborgen op het politiebureau.

- b. Agenten zullen schieten. Een waarschuwing aan ons adres, welke voor zichzelf spreekt. Wees op Uw hoede.
- c. Maandagavond 7 uur Holl. 4 man voor transport zorgen, wachtwoord 'de Koning' = Op Maandagavond 14 Febr. 1944 hadden Kees en Frans een bespreking met en ten huize van de leider Distributiedienst. Uit het toen gehouden gesprek kwam vast te staan, dat naast de KP nog 4 man nodig zouden zijn voor het transport. Het wachtwoord luidde: 'de Koning' Zwijndrecht zegde toe deze 4 man te zullen leveren. Bij de nadere bespreking op 29 Febr. zijn wij van dit plan afgestapt. Wij zouden het zelf doen.
- d. Zondagavond afspreken P.K. stelsel, 7,30 uur. Op Zondagavond 20 Febr. te 7,30 uur vond de laatste bespreking plaats tussen Johannes en Frans met de heer B. te Zwijndrecht, ten huize van laatstgenoemde, aanvankelijk lag het in ons voornemen ook het P.K.stelsel (bevolkingsregister) mede te nemen, althans te vernietigen. Het betrof 13.000 kartonnen kaarten. Hiervan is afgezien. Het zou teveel risico geven. De levensmiddelenkaarten waren voornamer.
- e. 10 a 12 laden, 290 laatjes x 50 (persoonskaarten) = 10.000 kaarten+ 3000 (kaarten) boven op V(itrine). Het bevolkingsregister van Zwijndrecht is op merkwaardige – welhaast unieke – wijze opgeborgen. Er waren 200 kleine laden in elk

waarvan zich 50 kaarten bevonden, vastgehecht met celluloidrand. Dit vastgehecht zijn leverde voor ons een nieuwe moeilijkheid op. Het was ondoenbaar 200 laatjes in een beperkte tijd te ledigen.

- f. Bij W.C. uitreiking TD. Naast de W.C. werden de Tweede Distributiestamkaarten uitgereikt.

Algemeen.

De cijfers 2, 3 en 4 geven de afstanden in meters aan. Het gehele gebouw is 10 M. breed; de afstand van zwaai deur naar telefooncentrale is 3 m.; de vestibule is 2 m. breed; de afstand van trap naar kluisdeur is 4 m., Alleen waar zich mensen konden bevinden, zijn de afstanden aangegeven.

De voor ons van groot belang zijnde zaken zijn in rood aangegeven, t.w. de telefooncentrale, 3 inhoudrijke distributiekasten in de kluis, de stekker voor verlichting in de kluis. Let ook op het luikje in de kluis (bij de voordeur). Dit moesten wij sluiten om uitstraling van licht naar buiten het gebouw te voorkomen.

Chaos in de kluis. Collectie Kees Popijus.

De foto's zijn genomen na de overval voor het proces-verbaal.

Ingang van het Raadhuis met links de toegang naar de kelder. Collectie Kees Popijus.

De ingang tot de kluis. Collectie Kees Popijus.

Noten

1. Van de overval op Zwijndrecht zijn – in tegenstelling tot heel wat andere kraken – vrij veel gegevens bewaard gebleven, zodat de loop der gebeurtenissen nauwkeurig en gedetailleerd kan worden beschreven. Direct na afloop vervaardigde Frans de Regt gewoontegetrouw een verslag van de overval (in: 'Gegevens opgetekend door een ambtenaar' in 1946). Daarnaast beschikt het archief van de gemeente Zwijndrecht over een uitvoerig proces-verbaal met getuigenverklaringen en foto's, dat door de Zwijndrechtse politie werd opgesteld (kopieën in het Museum '40-'45 Regio Dordrecht te Dordrecht). Verder werd de kraak kort na de oorlog uitgebreid beschreven door iemand, die ondertekent met 'P.B.S' (= Persoonsbewijs-sectie), Pieter Berkelaar. En tenslotte heeft K. van Loon er in 'Verzet in en om Dordt' (Den Haag/Batavia, z.j.), 140vv., nogal wat woorden aan gewijd. Anne de Vries sluit zich daar overwegend bij aan (a.w., 256vv.)
2. Pieter Hendrik Berkelaar werd in 1886 te Delft geboren. Hij was plaatsvervangend hoofd van de luchtbeschermingsdienst (LBD) van Zwijndrecht.
3. Volgens gegevens uit het gemeentearchief van Zwijndrecht is dit Hendrik (Henk) de Klerk geweest, die in 1907 geboren werd te Zwijndrecht en in 1964 in Dordrecht is overleden. Hij was een overbuurman van de hierna te noemen S. A. den Hollander.
4. Simon Arie den Hollander (1894-1973) was kantoorbediende van beroep en tijdelijk leider van de distributiedienst - Zwijndrecht.
5. Antonius Nicolaas Voerman werd in 1903 geboren te Tilburg. Hij werd kort na de overval wegens plichtsverzuim door de SiPo gearresteerd en kwam via bureau Haagscheveer in Rotterdam terecht in Vught. Op 19 maart 1945 overleed hij te Politz bij Stettin 'ten gevolge van dysenterie en uitputting' (gegevens uit een brief van het Ned. Rode Kruis aan het Gemeentebestuur van Zwijndrecht, afdeling Bevolking).
6. Dat het geen loos dreigement was, valt op te maken uit een document uit het archief van wijlen ds. Post te Rijnsburg. Het dateert uit mei 1944 en omvat een aantal rapporten over het doen en laten van Zwijndrechtse politiemensen. Bijgevoegd is een briefje 'Voor Johannes'. Daarin wordt opgemerkt, dat een van de genoemde politiemensen 'erg gevaarlijk wordt, omdat hij zich ten zeerste beijvert de zaak van uw jongens tot klaarheid te brengen. Wat is uw advies? Moet de man schriftelijk gewaarschuwd worden?'
7. Dit is de heer Teun Schenkel. De zak wordt gevonden net voor het bruggetje bij de vijver aan de Willen van Oranjelaan. Hij brengt de zak naar zijn broer Arie Schenkel in de Prins Bernhardstraat. Later wordt de zak pas bij Van Veelen gebracht.
8. Hij was een neef van de hiervoor genoemde verzetsman M. C. van Veelen uit Leiden.

Bronnen

Popijus, H. C., *Zwijndrecht van Bezetting tot bevrijding*, 1995.
 Popijus, H. C., *Zwijndrecht van Bezetting tot bevrijding, supplement*, 2005.
 drs Hovingh, G. C., *Johannes Post*; een biografie.
 Gemeentearchief Zwijndrecht, thans ondergebracht bij Stadsarchief DiEP.
 Persoonlijk gesprek met Jeanne Renning-Berkelaar.

Jeanne Berkelaar: koerierster

Kees Popijus

Voor Jos

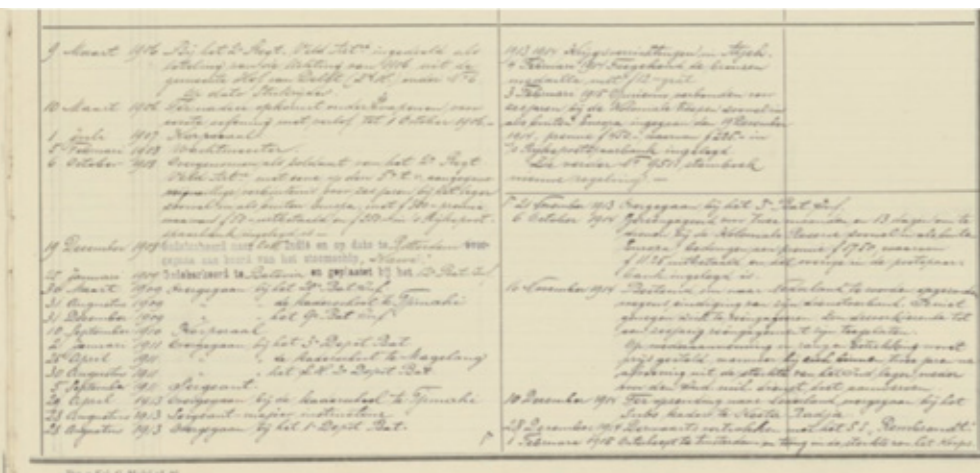

Eén der belangrijkste koeriersters is Jeanne Berkelaar. Zij is de dochter van Pieter Berkelaar en Pietertje Schotel. Pieter komt oorspronkelijk uit Hof van Delft; Pietertje komt uit Zwijndrecht. In 1906 wordt Pieter als loteling opgeroepen voor de militaire dienst. Hij meldt zich voor de dienstplicht aan te Nijmegen.

In 1908 besluit hij om een verbandakte te tekenen. Dit wil zeggen hij tekent voor zes om te gaan dienen in Nederlands-Indië bij het Nederlands Indisch Leger (NIL), het latere Koninklijk Nederlands Indisch Leger, het KNIL. Dit bevat hem goed. Hij tekent bij. In 1916 trouwt hij met de handschoen met Pietertje Schotel. Trouwen met de handschoen wil zeggen dat hij in Indië verblijft en zijn vrouw in haar woonplaats, Zwijndrecht. Enige tijd later voegt zij zich bij haar man in Indië. Uit dit huwelijk worden twee kinderen geboren: dochter Jeanne Anne Christine (25-5-1919), roepnaam Sjaantje en

zoon Arie Borghardus Willem (31-12-1917) roepnaam Ad. Beide kinderen worden te Gombong, Nederlands-Indië, geboren waar Pieter op dat moment gelegerd is. In 1929 keert Pieter met zijn gezin terug naar Nederland en gaat in Zwijndrecht wonen.

Jeanne gaat in Dordrecht naar de HBS, evenals haar broer Ad. In 1937 behaalt zij haar diploma. Ook haar broer behaalt zijn diploma. Hij besluit om een opleiding te gaan volgen aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda om daar opgeleid te worden tot officier. Met het uitbreken van de oorlog is hij genoodzaakt deze opleiding voortijdig te beëindigen. In mei 1942 moet hij zich op last van de Duitsers melden voor gevangenschap. Hij wordt 28 april 1945 door de Russen bevrijd. Jeanne geniet tot de Tweede Wereldoorlog van een betrekkelijk mooie jeugd. Zij is geïnteresseerd in muziek en geeft in 1934 een uitvoering voor de Bijzonder Vrijwillige Landstorm afdeling Zwijndrecht (BVL afd. Zwijndrecht). Haar vader bekleedt hier een bestuursfunctie. Ook op sportief gebied is zij actief. Zij behaalt haar vaardigheidsdiploma zwemmen. Haar vader is vanaf de opening van het zwembad te

Uittreksel uit het stamboek met, gedeeltelijk, de gegevens van Pieter. Collectie Kees Popijus.

De gang

Daar sta je dan,
vrouw of man.
Gezicht naar de muur,
een onbekende buur.
Voeten naast elkaar;
ik tel er negen paar,
handen op de rug,
rond me zoemt een mug,
een huiselijk geluid.
't Zweet breekt me uit.
Met elkaar spreken
is fout gebleken.
Bleek een daalder waard.
Dreun van Duits formaat,
Uren wachten...
Ik verzamel krachten
om moedig te zijn
voor 't komend festijn.
Uit 't hol van de leeuw
klinkt kermend geschreeuw!
De deur vliegt open
iets komt eruit gekropen.
Na een schop
staat het weer op...
God, sta me bij...
Nu is de beurt aan mij...

Zwijndrecht, in 1931, tot 1940 badmeester en geeft aan de Zwijndrechtse Dames Zwemclub zwem- en gymnastiekles. In 1938 wordt zij leerling-verpleegkundige te Dordrecht. Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog komen er veel veranderingen, ook voor het gezin Berkelaar. Vader is dan plaatsvervangend hoofd Luchtbescherming en bestuurslid van de BVL. Dankzij zijn ervaring als sergeant-majoor bij het NIL is hij al kort na uitbreken van de oorlog betrokken bij het verzet. Pieter wordt omstreeks september 1940 benaderd door overste Rodenburg. Hij is eveneens lid van de BVL. Pieter neemt te Dordrecht contact op met Keesmaat en met Paul Kooijman. Hij richt de Orde Dienst te Zwijndrecht op en heeft later nauw contact met onder andere Bobby Schotel en Jan van Driel i.v.m. spionageactiviteiten. Jeanne gaat ook actief deelnemen in het verzet. Pieter raadt haar aan om niet plaatselijk te gaan werken. Hij is hier al bekend en met haar erbij kan het te gevaarlijk worden. Door de contacten van haar vader komt zij met Paul Kooijman uit Dordrecht in aanraking. Jeanne wordt zijn persoonlijke koerierster. Voor zijn groep gaat zij werken als landelijk koerierster. Zij is verpleegster en in haar uniform is het gemakkelijker om ook buiten Zwijndrecht actief te zijn. Een verpleegster die naar een andere plaats gaat, valt minder op. Zodoende wordt zij een belangrijke schakel voor de groep van Paul. Na de arrestatie van Beinema (chef LO Dordrecht) heeft zij het verpleegstersuniform afgeschafte. De S.D. kijkt uit naar een vrouw in verpleegstersuniform. Doordat zij veel reist, is het ook mogelijk om informatie door te geven aan Bobby Schotel. Zo is zij tevens zijdelings bij het spionagewerk betrokken. In verband met haar verzetswerk krijgt zij eind 1942, of begin 1943, extra bonkaarten. In 1942 woont de familie Berkelaar in de Juliana van Stolbergstraat, naast de Joodse familie Den Hartog. Als hij het bericht krijgt om zich te melden wordt hem geadviseerd onder te duiken. Hieraan geeft hij geen gehoor. Vader Tobias den Hartog meldt zich vrijwillig met zijn gezin. De avond voorafgaande aan zijn vertrek gaat hij nogmaals op bezoek bij de familie Berkelaar. Hij krijgt van Pieter zijn ransel en veldfles mee. Bij de overval op het raadhuis spelen zij, ieder afzonderlijk, ook een rol. Zie hiervoor: *De (voorlopig) laatste kraak van*

de KP-Johannes, die van het raadhuis van Zwijndrecht – 21 februari 1944, elders in dit periodiek. Het zijn spannende tijden. Zij mag van haar vader niet werken als koerierster voor de illegale bladen Trouw of het Dagblad. Daar zijn speciale lokale koeriersters voor. Op 8 augustus 1944 gaat het mis. Door verraad van Edith, schuilnaam voor Miep Oranje,¹ wordt zij opgepakt. Als de Duitsers haar komen halen, 's avonds omstreeks 23,30 uur, hoort zij de auto's naderen. Bij haar en haar vader rijst de vraag voor wie zij komen. Het blijkt voor haar te zijn. Vader Berkelaar vertrouwde Edith niet en was niet aanwezig bij de gesprekken die Jeanne en Edith hadden bij Jeanne thuis. Jeanne wordt door de Sicherheitsdienst, SD, meegenomen en naar de Heemraadsingel in Rotterdam gebracht. Daar wordt zij hardhandig verhoord en ook met personen geconfronteerd. Zij blijft zwijgen. Op al de aan haar gestelde vragen antwoordt zij ontkennend. Jeanne heeft veel kennis van de OD en LO. Ook over de spionage groep Reinard en de groep van Paul Kooiman weet zij veel. Bob Schotel heeft nog het idee opgevat om haar te bevrijden uit angst dat zij tijdens het verhoor namen zou noemen. Hoelang zij in Rotterdam is gebleven, is onbekend. Vandaar wordt zij naar S.D. lager Scheveningen, het Oranje Hotel, gebracht. Reeds de volgende dag wordt zij naar kamp Vught gebracht. Enkele weken later, op 5 september, wordt zij overgebracht naar Ravensbrück in Duitsland. Ook hier is haar behandeling, evenals die van de andere gevangenen, zeer slecht. Eind oktober wordt ze overgebracht naar Dachau. Zij wordt daar geregistreerd onder Da 123093. Daar moet zij gaan werken in de Agfabrieken. Na ongeveer één week meldt zij zich ziek. In Dachau wordt zij uiteindelijk door de Amerikanen bevrijd. Na de bevrijding bevinden zich alleen nog Poolse gevangenen en zigeuners in het kamp. Met tien andere Hollandse meisjes uit het kamp begeeft zij zich op 24 mei 1945 per autobus naar huis. Zij heeft een Rode Kruis-pakket waar zij geen gebruik van heeft gemaakt als bagage bij zich. Op de eerste nacht naar huis bevinden zij zich nog in Duitsland. Aldaar wordt overnacht. Eten is er niet, wordt gezegd, hoewel er elders in dat huis wel voedsel aanwezig is. Zij komen in de Franse zone aan en worden daar korte tijd geïnterneerd. Via een pontonbrug

passeren zij de Rijn en komen in Limburg aan. De thuisreis verloopt niet zonder problemen. Zij worden aangezien voor sympathisanten van de Duitsers. Tijdens een stop van de bus, ergens in Limburg, wordt deze verlaten in verband met een reparatie aan de bus. De plaatselijke bevolking maakt van de gelegenheid gebruik en rooft alle Rode Kruis-pakketten uit de bus. Een fraai welkom terug in Holland, wordt gedacht. Zij komen te Eindhoven aan, waar zij in een hal bij de Philipsfabriek medisch worden onderzocht. De vrouwen worden op verzoek van mevrouw S. Philips-van Lennep gevraagd mee te gaan naar haar woning. Bij Jeanne wordt TB geconstateerd zodat zij niet mee mag. De reden van het verzoek zal de betrokkenheid zijn van echtpaar Philips bij de vrouwen uit het Philips-Kommando uit kamp Vught zijn. Begin juni 1945 is zij weer thuis.² Wonderwel overleeft zij alle ontberingen en pleegt geen verraad. Na haar thuiskomst heeft zij vanwege haar gezondheid en haar verblijf in vooral Dachau, recht op dubbele bonkaarten. Bij het ophalen van deze bescheiden op het distributiekantoor krijgt zij te horen dat de arbeiders die verplicht waren te gaan werken in Duitsland het wel zwaarder gehad hebben dan zij. Zonder in discussie te gaan, gaat zij naar huis; men moest eens weten. Direct na haar terugkeer komen burgemeester Jansen Maneschijn en Paul Kooiman op bezoek. Paul bedankt haar dat zij geen verraad

De top van het Zwijndrechtse verzet bijeen. Van links naar rechts: P. Berkelaar, J. Hordijk sr., W. van Veelen, burgemeester Jansen Maneschijn, A. Mol, P. van Leeuwen, op de rug gezien H. Schotel, P. Hoogerwerf en een commandant van het SG van Heerjansdam. Collectie Kees Popijus.

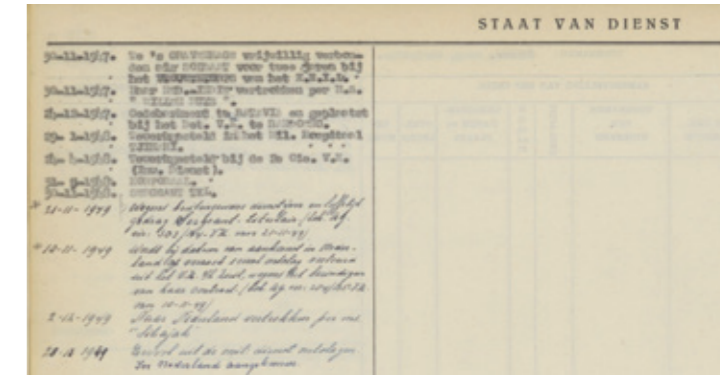

De eerste Dodenherdenking, 26 augustus 1945. De herdenking vond plaats op het oude Stationsplein aan het eind van de Burg. de Bruinelaan. Links met krans Jeanne Berkelaar. Op de voorgrond, met grote krans, Siem Buitendijk en Piet van Die. Daarachter naast Jeanne Jenny Kijkuit, Syja de Ruiter en Truus Lommers-Bezemer. Collectie Kees Popijus.

heeft gepleegd ondanks de mishandelingen die zij ondergaan heeft. Ook haar broer komt naar huis. Hun vader is gedurende de gehele oorlog actief in het verzet.

Opmerkelijk feit is dat de BVL nog aangeboden heeft om in de meidagen van 1940 aan de strijd deel te nemen. Een vijftigtal van hen biedt hulp aan. Hiervan wordt echter geen gebruik gemaakt. Na de oorlog wordt hierop teruggekomen. In een schrijven van de heer P.H. Berkelaar aan burgemeester Jansen Maneschijn, d.d. 30 augustus 1945, staat te lezen: 'Op uw verzoek stelde zich op den 10 den mei 1940 een vijftigtal B.V.L.ers ter beschikking om den vijand van uit de Groote Lindt het oprukken naar de grooten verkeersbrug bij Dordrecht, te bemoeilijken c.q. tegen te houden. Het bezwaar van deze operatie stuitte echter op een groote moeilijkheid, nl. het niet aanwezig zijn van militaire uniformen om de vrijwilligers voor deze escapade te kleden. Om hierin te voorzien zijn op den 10 den Mei 1940 des morgens omstreeks 10 uur de heeren M. Gorter en M. van Bezooyen met een roeiboot van Zwijndrecht naar Dordrecht vertrokken om den Plaatselijk Militairen Commandant te Dordrecht een vijftigtal militaire uniformen te vragen. (...) Aan deze overtocht, heen en terug, was levensgevaar verbonden, daar de brug reeds door enkele Duitse parachutisten bezet was, en deze ook de rivier onder vuur namen, van het een en ander ben ik ten volle op de hoogte, daar ik als commandant

bij deze operatie zou optreden.' Uit het vervolg van de brief blijkt dat de uniformen niet verstrekt werden, zodat de BVL niet kan deelnemen aan de strijd. Bovenstaande brief wordt overigens vooral geschreven op verzoek van één der BVL-ers om de beschuldiging te weerleggen dat hij zou hebben gesympathiseerd met de Duitsers.

Staat van dienst van Jeanne. Collectie Kees Popijus.

Het verblijf in de diverse kampen heeft Jeanne geen goed gedaan. Desondanks besluit ze om op 11 november 1947 dienst te nemen bij het Vrouwen Korps van het KNIL in Nederlands-Indië. Het Nederlandse leger is dan betrokken bij de vrijheidsstrijd van de Indonesiërs. Nog dezelfde dag vertrekt zij per m.s. Willem Ruys naar Batavia. Daar komt zij op 24 december 1947 aan. Zij gaat werken in met militair hospitaal te Tjimahi. Bij toeval ontmoet zij daar de heer Jos Hordijk die afkomstig is uit de Groote Lindt. Hij dient daar als Oorlogs Vrijwilliger. De heer Hordijk kent zij vanuit haar werk als koerierster. Hij was nauw betrokken bij het verzet. Op 31 mei 1948 wordt Jeanne bevorderd tot korporaal. Wegens buitengewone dienstijver en loffelijk gedrag wordt zij op 21 november 1949 bevorderd tot sergeant titulair. Op 2 december 1949 vertrekt zij naar Nederland met de ms. 'Sibajak' van rederij Rotterdamsche Lloyd. Toevalligerwijs is dit ook het schip waar Vera Karreman, soms, als hofmeesteres op vaart. Vera is later getrouwd met Bobby Schotel. Het is niet bekend of Vera en Jeanne elkaar op deze overtocht ontmoet hebben. Na aankomst in Nederland, 28 december 1949, krijgt zij eervol ontslag. Haar gezondheid laat te wensen over. De huisarts adviseert haar om naar een warmer land te verhuizen. Zij vestigt zich, met haar

man Frans Rennings, te Spanje en later in Saint Pons te Frankrijk. Later keren zij terug naar Nederland en gaan in Steenwijk wonen. Frans is anesthesieverpleegkundige en schildert graag en verdient met acrylverf naïeve kunst. In Spanje krijgt zij het bericht dat haar een onderscheiding wordt toegekend. De afspraak binnen het verzet was: geen onderscheiding te aanvaarden. Jeanne neemt contact op met Paul Kooiman. Hij geeft haar het advies om de onderscheiding wel te accepteren. *'Als er een is die het verdient dan ben jij het wel!!'* In 1977 wordt door generaal J. Anemaet³ het Kruis van Federatie van Europese Oud-Strijders uitgereikt. In 1982 ontvangt Jeanne het Verzetshedenkingskruis.

Tijdens haar verblijf in Spanje en Frankrijk schrijft Jeanne twee gedichtenbundels: 'Een zilveren rand' (1981)⁴ en 'Het zilveren spoor'

Verzetshedenkingskruis. Croix des Anciens Combattants de l'Europe.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	
Naam		Voornamen		Geboorte	Nummer	Wijk	Oude van :																			
Berkelaar		J.					GLT 11																			
Woonplaats		Geboorteplaats		Day	Maand	Jaar																				
Zwijnrecht T.v. Granjelen 29																										
Aantekeningen				Day	Maand	Jaar																				
S.D. Lager Scheveningen				28	Aug.	1944	GLT 11																			
Nummer Nactising. 25																										
Gevangen gezeten:																										
Vught				ADM 77																						
Ravensbrück				ADM 77																						
München				ADM 77																						
Dachau				ADM 77																						
Teruggekeerd uit Duitsland				27	Jan	1945	ADM 77																			

Registratiekaart van na de oorlog met Jeanne gegevens. Collectie Kees Popijus.*

(ongedateerd). In 1995 worden enkele van haar gedichten gebundeld. Het bundeltje 'Als dan toch de vrede komt' wordt op de presentatie van het boek 'Zwijndrecht van bezetting tot bevrijding' aan de aanwezige genodigden cadeau gegeven. Op 18 januari 2007 overlijdt Jeanne.

*Het format is dat van een kaart van het ABC (Afwikkelingsbureau Concentratiekampen) dat in '46 werd overgenomen door het Rode Kruis. De kaart is een index op de aanwezige persoonsgegevens/lotgevallen in de bestanden van het ABC. De afkorting GLT 11 en ADM 77 verwijzen naar de vindplaatsen. De verwijzingen/aanduidingen zijn echter na de opname in het Rode Kruisarchief veranderd. Omdat een deel van het ABC-archief bij het NIOD terecht is gekomen, kan het ook naar NIOD-materiaal verwijzen. Maar ook daar zijn de codes niet meer gangbaar. Info Raymund Schütz medewerker Nederlandse Rode Kruis.

Noten

1. Via een studiegenote raakt Miep Oranje betrokken bij verzetsgroep Rolls Royce, die rondom Soest actief was. Ze bracht als koerierster verboden krantjes rond. Op 29 december 1943 wordt ze bij het St. Elisabethklooster in de bossen bij Lage Vuursche door de Duitse Feldgendarmrie staande gehouden. Toen bleek dat ze illegale kranten in haar fietstas had, werd ze gearresteerd en naar het hoofdkantoor van de Sicherheitspolizei in de Euterpestraat in Amsterdam gebracht. Groep Rolls Royce blijft tot na de bevrijding van Zuid-Nederland actief. Twee maanden na haar arrestatie is Oranje terug in Soest. Ze vertelt dat ze is ontsnapt, maar vanaf dat moment worden er opvallend veel verzetsstrijders en onderduikers in die omgeving opgepakt. Het lijkt er daarom op dat ze voor de Duitsers is gaan werken, te meer omdat ze een affaire heeft met het lid van de Sicherheitsdienst Herbert Oelschläge.

In de zomer van 1944 duikt ze een week onder bij een oom en tante in Arnhem. In Rotterdam wordt ze vervolgens secretaresse van de afdeling Zuid-Holland van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, waarvan Teus van Vliet de leider is. Zes weken later pakken de Duitsers verspreid door het land tientallen verzetsmensen op. Duidelijk is dat dit een gevolg is van verraad. In verzetskringen komt men tot de conclusie dat óf de drukker óf de secretaresse van de Rotterdamse organisatie de verrader moet zijn.

Op 8 augustus 1944 weet LO-leider Van Vliet zeker dat secretaresse Oranje de verradster is. Die dag ook ontmoet ze haar vader voor het laatst, ze neemt bij die gelegenheid de juwelen van haar overleden moeder mee. In september 1944 gaat ze op voorstel van haar SD-vriend Oelschlägel naar Duitsland, waar ze voor het Duitse Rode Kruis gaat werken. De loonlijst laat zien dat ze daar tot januari 1945 in dienst is, daarna ontbreekt ieder spoor. Bron:wikipedia.

2. Korte toelichting: De geschiedenis van het Philips-Kommando begint in februari 1943 met de beslissing van directeur Frits Philips om op dringend verzoek uit 'Berlijn' werk te verschaffen aan gevangenen in Kamp Vught. Hij doet dat na lange aarzeling en stelt aan zijn medewerking voorwaarden, die tot zijn verbazing door de SS-Kamplering worden geaccepteerd. Op 3 september 1944 wordt er nog gewoon gewerkt door het Philips-Kommando, al hangt er onraad in de lucht. De volgende dag moeten de gevangenen in de barakken blijven; de vrouwen gaan met hun kleren aan naar bed. Op 5 september, Dolle Dinsdag, moet opeens iedereen aantreden. 'Schnell, schnell! Alles mitnehmen!' brullen de achtergebleven SS'ers. In de loop van die dag, en de volgende, worden alle gevangenen in goederenwagons opgesloten. In de nacht vertrekt de trein naar Duitsland. Het Philips-Kommando is over en voorbij. Wat daarna gebeurde. De vrouwelijke gevangenen worden naar het vrouwenkamp Ravensbrück gebracht, de mannen naar kamp Sachsenhausen. In dit kamp Ravensbrück, ook wel 'die Hölle der Frauen' genoemd, hebben zo'n 850 Nederlandse vrouwen gevangen gezeten. De eerste Nederlandse gevangenen arriveerden in 1941, de laatsten in het najaar van 1944. Dit betrof een zeer groot 'transport' uit kamp Vught, geëvacueerd in verband met Dolle Dinsdag, dus in het zicht van de bevrijding. Van de ongeveer 850 Nederlandse gevangenen werd een groot aantal weer doorgevoerd naar andere kampen als Auschwitz, Mauthausen, Reichenbach en Dachau.
3. Johannes Anemaet verdedigde als buitengewoon dienstplichtig reserve-officier Nederland in mei 1940, was verzetsman en vocht tijdens de politionele acties in Nederlands-Indië. Daar werd hij beroepsmilitair. Anemaet werd bij Koninklijk Besluit van 8 mei 1951 nummer 23 benoemd tot ridder in de Militaire Willems-Orde. Bron: wikipedia.
4. H. H. J. van As schrijft in het Reformatorisch Dagblad op 21-8-1981 een recensie. *'Niet allemaal echte poëzie bevat de eveneens door Stabo/All' Round uitgegeven bundel 'Een zilveren rand' door J. Rennings-Berkelaar, die in de bezettingstijd als topkoerierster werkte voor diverse verzetsgroepen en de spionagegroep 'Reinaert'. - 'Jeantje' werd in augustus 1944 gearresteerd en kwam o.a. in het concentratiekamp Ravensbrück en Dachau terecht, maar ze overleefde en woont nu met haar man Frans Rennings in Spanje. De gedichten en verhalen zijn nogal ongelijksoortig van kwaliteit. Het is niet een KZ-syndroom, dat mevr. Rennings-Berkelaar hier van zich af wil schrijven, al komen in verzen als 'De gang', 'Concentratiekamp' en 'Transport Vught-Ravensbrück' uiteraard deze verschrikkingen weer boven. Alles voorafgegaan door een Ten geleide van Jaap Boers, die als weggevoerde Jood met slechts 'zeven van een transport van 826 terugkwam'. Jaap Boers schrijft in zijn Ten geleide onder andere: 'Jeanne had hoegenaamd geen schijn van kans: tenslotte was zij veroordeeld tot 'Nacht und Nebel Häftlinge bis auf weiteres'.... Hetgeen inhield: uitstel van executie, óf de dood ten gevolge van honger, ziekte, mishandeling en uitputting in een van de nazi's-Duitslands concentratiekampen'.*

Bronnen

- Popijus, H. C., *Zwijndrecht van Bezetting tot bevrijding*, 1995.
- Popijus, H. C., *Zwijndrecht van Bezetting tot bevrijding*, supplement 2005.
- Persoonlijk gesprek met Jeanne Renning-Berkelaar, de heer Hordijk en Menno Schotel, zoon van Bobby Schotel.
- Nationaal Archief.
- Wikipedia.

Colofon

'Swindregt were', een naam die naast 'Swijndregt were' al eeuwen geleden gebruikt werd voor de Zwijndrechtse waard, is het blad van het *Historisch Genootschap Hendrik-Ido-Ambacht* en de *Historische Vereniging Zwijndrecht*.

Het periodiek verschijnt twee maal per jaar en wordt gratis aan de leden toegezonden.

Redactie Hendrik-Ido-Ambacht:

drs. W. Schneider, R. Benschop

Redactieadres:

Ary Schefferlaan 14,

3343 DN Hendrik-Ido-Ambacht

E-mailadres: willemschneider1@gmail.com

Secretariaat Historisch Genootschap

Hendrik-Ido-Ambacht:

T. den Draak, Het Jaagpad 5,

3342 DB Hendrik-Ido-Ambacht

E-mailadres: timdendraak@hotmail.com

telefoon: 06-31943435

Vestigingsadres: 'Den Brommert',

Dorpsstraat 84, 3342 BD Hendrik-Ido-Ambacht

Vormgeving: H. Reijerse

Productie: Tinto Media, Hendrik-Ido-Ambacht

De verkoopprijs voor losse nummers: € 3,50

De redactie is niet verantwoordelijk voor de inhoud van de onder auteursnaam geplaatste artikelen.

© Redactie blad en de auteur. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopieën, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie en auteur. Na toestemming moet de bron vermeld worden.

ISSN: 2215-0439

Achteromslag buitenkant:

Boven: De BVL, afdeling Zwijndrecht, op het Stationsplein met vaandel in de Jaren dertig. Collectie HVZ.

Onder: Verspreiders van illegale kranten Trouw en het Dagblad. De foto is genomen op de Burg, de Bruinelaan voor het voormalige kringhuis van de NSB. Na de bevrijding werd hier tijdelijk de redactie van Trouw en het Dagblad ondergebracht. Op de foto, van Links naar rechts: Teun Hokken, Jan Slijper, Mak Kijkuit, Janny Stolk, Jenny Kijkuit, Greta van der Linden, Wil van Namen, Bep van der Linden en P. van Noort. Achter Wil van Namen staat Henk Kroonen. Collectie Kees Popijus.

Redactie Zwijndrecht:

M. M. de Jongh MA, drs. C. L. van der Leer,

dr. C. R. van den Berg

Redactie-adres:

Saturnusstraat 16, 3331 SM Zwijndrecht,

telefoon: 06-42374749

E-mailadres: SW-redactie@swaen.org

Historische Vereniging Zwijndrecht:

Vestigingsadres: 'Oudheidkamer De Vergulde Swaen',

Rotterdamseweg 53-55, 3332 AC Zwijndrecht,

telefoon: 078-6125681

E-mailadres: info@swaen.org

Boven: Dat de distributiekraak ook in deze tijd nog als belangrijk wordt gezien, blijkt wel uit het feit dat deze in 2010 werd nagespeeld. Op deze foto vluchten de overvallers uit het Raadhuis na de kraak/overval. Collectie Kees Popijus.

Onder: De tramrails van de RTM, die vanuit Rotterdam via de Langeweg en verderop de Rotterdamseweg naar het Veerplein liep, werd in 1942 op last van de Duitsers gevorderd en gesloopt. Deze foto is richting Zwijndrecht genomen. De troep die achterbleef, was voor Wim Tempelaar en zijn vriendjes een speelplaats. Collectie Kees Popijus.

